

***Een educatief programma
kunst (algemeen) en culturele
kunstzinnige vorming voor
Museum Landgoed
Fraeylemaborg***

Lisanne A.T. van Campen

Afbeelding op de voorpagina:

P.A. Schipperus (1840-1929), *Fraijelemaborgh*, circa 1870, papier, litho, gekleurd, 135 x 210 mm, Jan Menze van Diepen Collectie, Slochteren.

Een educatief programma kunst (algemeen) en culturele kunstzinnige vorming
voor Museum Landgoed Fraeylemaborg

Masterscriptie

Lisanne A.T. van Campen

6301762

Kunstgeschiedenis: Educatie en Communicatie

Universiteit Utrecht

Begeleidster: dr. L.S. Boersma

Tweede lezer: N.J. Nannes MA

21 juni 2020

Samenvatting

Museum Landgoed Fraylemaborg biedt nog geen educatief programma aan voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Dit onderzoek richt zich op de ontwikkeling van een educatief programma dat aansluit bij de eindtermen van de vakken kunst (algemeen) en culturele kunstzinnige vorming (ckv). De hoofdvraag luidt: wat zijn de kenmerken van een geschikt educatief programma om het verhaal van de geschiedenis van het Landgoed Fraylemaborg aan de hand van objecten te vertellen aan leerlingen uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, die het vak kunst (algemeen) en/ of ckv volgen? Er is kwalitatief onderzoek uitgevoerd waarin er is gesproken met medewerkers van het museum; de examenprogramma's kunst (algemeen) en ckv zijn doorgenomen, evenals vakdidactische literatuur, en kunsthistorisch onderzoek is verricht naar vier objecten. De resultaten bestaan uit antwoorden op drie deelvragen. Ten eerste bestaat het examenprogramma kunst (algemeen) uit acht eindtermen die betrekking hebben op het ontwikkelen van vaardigheden en het opdoen van kennis over een aantal onderwerpen en het examenprogramma ckv uit elf eindtermen die leerlingen aanzetten tot verkennen, verbreden, verdiepen en verbinden. Ten tweede kunnen verschillende objecten die verbonden kunnen worden aan de eindtermen van de vakken de geschiedenis van de Fraylemaborg vertellen. Er is een keuze gemaakt voor vier objecten die samen de leerinhoud bieden voor het educatieve programma. Ten derde is er een educatief programma ontworpen dat bestaat uit modules van verschillende onderwijsactiviteiten. Kenmerkend voor het programma is dat het:

1. Aansluit op de eindtermen van de examenprogramma's;
2. Beschikt over werkvormen die de leerlingen activeren;
3. Zich richt op de verschillende denkvaardigheden;
4. Een logisch opgebouwde structuur heeft;
5. Veelzijdig is;
6. Een verdiepende leerinhoud heeft over de tentoongestelde collectieobjecten;
7. Leerlingen verantwoordelijk geeft om zelf beslissingen te maken over hun eigen leerproces;
8. Duidelijk geformuleerde leerdoelen heeft;
9. Zowel onder begeleiding als zelfstandig kan worden uitgevoerd;
10. In de toekomst kan worden aangepast of uitgebreid.

Het programma is niet uitgevoerd in de praktijk waardoor de bruikbaarheid en effectiviteit nog kunnen worden getest. Daarnaast is het aan te bevelen om jaarlijks de examenprogramma's door te nemen, zodat het educatieve programma hierop kan worden aangepast.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding	7
<i>Contextbeschrijving</i>	7
<i>Aanleiding en vraagstelling</i>	8
<i>Maatschappelijke relevantie</i>	10
<i>Relevantie voor de educatieve praktijk</i>	12
<i>Leeswijzer</i>	13
Theoretisch kader	14
Methode	19
<i>Typering van het onderzoek</i>	19
<i>Deelnemers aan het onderzoek</i>	19
<i>Dataverzameling</i>	19
Hoofdstuk 1. De kunstvakken in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs	21
<i>Het curriculum met betrekking tot kunst en cultuur</i>	21
<i>Examenprogramma's en handreikingen</i>	23
Kunst (algemeen).....	23
Culturele kunstzinnige vorming (ckv)	25
<i>Vakdidactiek van de kunstvakken</i>	27
<i>Conclusie</i>	28
Hoofdstuk 2. De geschiedenis van Landgoed Fraeylemaborg in vier objecten	29
<i>Object 1: Turfbak in trompe l'oeil</i>	30
De keuken als oudste deel van de Fraeylemaborg.....	31
Het stoken van de kachel.....	32
<i>Trompe l'oeil</i>	33
<i>Object 2: Portret van Henric Piccardt</i>	36
Het leven van Henric Piccardt.....	37
Zeventiende-eeuwse portretkunst in de Republiek der Verenigde Nederlanden	38

<i>Object 3: Reconstructietekening van de Fraylemaborg in de 18^e eeuw</i>	42
Het park	43
De kunstenaar Wigboldus.....	45
<i>Object 4: Groene glazen bol</i>	47
Licht, reflectie en kleur	48
Functies van de bol	49
Religie op de Fraylemaborg in de periode 1920-1970	49
<i>Conclusie</i>	50
Hoofdstuk 3. Een educatief programma voor Museum Landgoed Fraylemaborg	52
<i>Visie</i>	52
<i>Ontwerp en onderbouwing</i>	52
De beginsituatie	54
Leerdoelen	54
Onderwijsactiviteiten.....	57
Evaluatie.....	58
<i>Conclusie</i>	58
Conclusie	60
Bibliografie	63
Bijlagen	68
<i>Bijlage 1. Examenstof centraal examen</i>	68
<i>Bijlage 2. De huisregels bij een bezoek aan het museumcomplex van Landgoed Fraylemaborg</i>	69
<i>Bijlage 3. Onderwijsactiviteiten</i>	70
1.a. Genre in de schilderkunst: <i>trompe l'oeil</i>	70
1.b. Vorm en functionaliteit/ verzamelingen naar eigen smaak	70
1.c. Ontwerp een (bestaand) object in <i>trompe l'oeil</i>	71
2.a. Muziek aan het hof	72
2.b. Genre in de schilderkunst: het portret	72
2.c. Fotograferen in portret	73
3.a. Franse tuin	74
3.b. Reconstrueren van een kamer in de borg	74
3.c. Teken in vogelvluchtperspectief	75
4.a. Optica	76
4.b. Bijgeloof	76

4.c. Maken van een spiegel.....	76
<i>Bijlage 4. Spiegel in 3D</i>	78
Werkblad 'Spiegel in 3D'	78
Antwoordblad 'Spiegel in 3D'	79
<i>Bijlage 5. Lepel kijken</i>	80
Werkblad 'Lepel kijken'	80
Antwoordenblad 'Lepel kijken'	81

Inleiding

Het museum is een van de plekken bij uitstek waar mensen in aanraking kunnen komen met kunst en cultuur. Een museum wordt dan ook gedefinieerd als:

“Een permanente instelling, niet gericht op het behalen van winst, toegankelijk voor publiek, die ten dienste staat van de samenleving en haar ontwikkeling. Een museum verwerft, behoudt, onderzoekt, presenteert, documenteert en geeft bekendheid aan de materiële en immateriële getuigenissen van de mens en zijn omgeving, voor doeleinden van studie, educatie en genoegen.”¹

Deze kerntaken worden ook uitgevoerd door Museum Landgoed Fraeylemaborg te Slochteren, dat behoort tot de context van het in deze scriptie beschreven onderzoek waarin collectieobjecten zijn geanalyseerd en beschreven en een educatief programma is ontworpen.

Contextbeschrijving

In de kamers van de Fraeylemaborg wordt de bewoonde sfeer tot halverwege de twintigste eeuw tot leven gebracht. De objecten die worden tentoongesteld zijn afkomstig uit drie collecties van drie verschillende stichtingen. De kerncollectie is van de Gerrit van Houten Stichting. De Fraeylemaborg en het bijbehorende landgoed van ruim 23 hectare zijn sinds 1972 eigendom van de Gerrit van Houten Stichting. De stichting wil graag bekendheid geven aan de schilderijen, tekeningen en aquarellen van Gerrit van Houten² en doet dat door onder andere selecties van zijn werken te exposeren in de Fraeylemaborg.³ De tweede stichting is de Jan Menze van Diepenstichting, waarvan de collectie bestaat uit Aziatisch keramiek; prenten rond het Huis van Oranje-Nassau; beeldende kunst en

---

¹ “Museum Definition,” ICOM International council of museums, geraadpleegd op 18 juni 2020, <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>. Nederlandse vertaling van Museumregister Nederland, 2006, <https://www.museumregisternederland.nl/portals/0/downloads/icom-definitie.pdf>.

² Gerrit van Houten (1866-1934) werd in Groningen geboren en vertoonde als kind al een duidelijke aanleg voor tekenen en schilderen. Toen hij vijftien jaar oud was werd voor het eerst een werkstuk van hem getoond op een tentoonstelling. Van Houten is slechts een korte periode actief geweest als kunstenaar, omdat een geestesziekte een vroegtijdig einde maakte aan de ontwikkeling van zijn talent. Gedurende tien jaar tijd waarin hij nog in staat was om te tekenen en schilderen beperkte Van Houten zich bij de keuze van onderwerpen tot zijn naaste omgeving: landschappen, stadsgezichten, stilleven, portretten van huisgenoten en interieurs. “Over Gerrit van Houten (1866-1934),” Gerrit van Houten Stichting, geraadpleegd op 15 april 2020, <https://www.gerritvanhouten.nl/dekunstenaar.html>.

³ “Gerrit van Houten Stichting,” Gerrit van Houten Stichting, geraadpleegd op 4 februari 2020, <https://www.gerritvanhouten.nl/destichting.html>.

topografie van Groningen. De stichting werd in 1978 opgericht door Jan Menze van Diepen (1905-1994) om zijn collectie te beheren. Vandaag de dag is het doel van de stichting om voorwerpen en kunstobjecten te verkrijgen, te beheren en tentoon te stellen voor publiek.⁴ De derde stichting is de Stichting Van der Wyck-de Kempnaer. De stichting werd opgericht op 16 december 1998 door kunsthistoricus jonkheer dr. H.W.M. van der Wyck (1927-2001) om na zijn overlijden zijn werk voort te zetten. Van der Wyck pleitte voor de samenhang in behoud en bestudering van buitenplaatsen en parken met inbegrip van de inrichting en de historische ontwikkeling daarvan. De collectie van de stichting bestaat uit meubilair, kunstvoorwerpen en een bibliotheek.⁵

Het museale bezoek aan de Fraeylemaborg bestond in 2018 uit 37.655 mensen. Via marktonderzoek is het bekend geworden waar de bezoekers vandaan komen. Van 6 oktober 2015 tot en met 12 augustus 2019 kwamen bezoekers, die een bezoek aan de Fraeylemaborg en het koetshuis brachten, voor 37,8% uit Groningen; voor afgerond 6% uit Friesland; voor 10,1% uit Drenthe en voor 41,7% uit een van de andere Nederlandse provincies. Het percentage buitenlandse bezoekers is afgerond 5%. Merendeel van de buitenlandse bezoekers kwamen uit Duitsland en België.⁶

Tijdens een bezoek aan de borg kunnen bezoekers gebruik maken van een bezoekershandleiding (beschikbaar in zes talen) en een audioguide. Verder kunnen bezoekers sinds december 2019 gebruikmaken van de applicatie Fraeylemaborg⁷ op hun eigen smartphone of op een iPad van het museum.

Aanleiding en vraagstelling

Op het gebied van educatie vinden op het Landgoed Fraeylemaborg momenteel de volgende tien verschillende activiteiten plaats:

1. Het Aletta Jacobscollege uit Hoogezand komt elk jaar met alle eerste klassen naar het landgoed voor het project 'Verken je omgeving'.
2. Groepen zeven en acht van het primair onderwijs komen naar het landgoed om deel te nemen aan het programma van de Open Monumentendag.

---

⁴ "Jan Menze van Diepen Stichting," Jan Menze van Diepen Collectie, geraadpleegd op 13 februari 2020, <https://www.vandiepencollectie.nl/nl/over-de-stichting/>.

⁵ "Stichting Van der Wyck – de Kempnaer," ANBI info, laatst gewijzigd in 2013, <https://www.anbi-info.nl/index.php/goede-doelen/18-kunst-cultuur/23-stichting-van-der-wyck-de-kempnaer>.

⁶ Stichting Landgoed Fraeylemaborg, *Beleidsplan Museum Landgoed Fraeylemaborg 2021-2024* (november 2019), 16-19.

⁷ De applicatie Fraeylemaborg is gratis te downloaden in de App Store voor Apple en in Google Play voor Android. De applicatie bevat een plattegrond van de Fraeylemaborg waarbij de gebruiker kan klikken op een van de kamers. Vervolgens ziet hij of zij een volledig getekende kamer waarin hij of zij kan klikken op de ingekleurde objecten om meer informatie te verkrijgen over het desbetreffende object of de historische achtergrond.

3. Scouting Fraeylema is gevestigd op het landgoed, waarbij de scouts kennismaken met de cultuurhistorische aspecten van het park.
4. Leerlingen van AOCterra en TerraNext krijgen op het landgoed les over groenonderhoud en cultuurhistorie.
5. Er worden producten afgenomen in het kader van het project 'Regio leren'.
6. Tientallen scholen brengen een bezoek aan het landgoed om een speurtocht in de borg te doen of om buiten het Sprokkelpad te ontdekken.
7. Er is samen met het primair onderwijs een traject ontworpen in het kader van 'Erfgoed met kwaliteit,' waarbij de leerlingen het verschil leren kennen tussen de leefgewoonten van bewoners van een borg. Zo spelen zij het personeel van de borg, of juist de kinderen van de borgheer en -vrouw.
8. Internationale studenten die in de stad Groningen studeren brengen een bezoek aan de borg als zij kennismaken met hun nieuwe woonomgeving.
9. De Fraeylemaborg vervult een rol in het project 'Culturele Mobiliteit'. Groepen drie en vier uit de gehele provincie Groningen kunnen met de erfgoedbus een bezoek brengen aan de Fraeylemaborg.
10. Er vindt een samenwerking plaats met de leerstoel 'Historische Buitenplaatsen' van de Rijksuniversiteit Groningen. Ieder jaar wordt er college gegeven op het landgoed.⁸

Uit deze opsomming van activiteiten is af te leiden dat de Fraeylemaborg nog geen educatief programma over de museale collectie aanbiedt voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Daarnaast biedt de applicatie Fraeylemaborg onvoldoende mogelijkheden om leerlingen ondersteuning te geven voor het opdoen van kennis en vaardigheden met betrekking tot hun examenprogramma's. Dit onderzoek richt zich dan ook op de ontwikkeling van een educatief programma dat aansluit bij de kerndoelen van de vakken kunst (algemeen) en culturele kunstzinnige vorming (ckv), die gegeven worden in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. De hoofdvraag die hieruit voortkomt luidt als volgt:

Wat zijn de kenmerken van een geschikt educatief programma om het verhaal van de geschiedenis van het Landgoed Fraeylemaborg aan de hand van objecten te vertellen aan leerlingen uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, die het vak kunst (algemeen) en/ of culturele kunstzinnige vorming (ckv) volgen?

---

⁸ Stichting Landgoed Fraeylemaborg, *Beleidsplan Museum Landgoed Fraeylemaborg 2021-2024*, 26-27.

Om meer structuur te geven aan het onderzoek is er gewerkt met drie deelvragen. Ten eerste: wat zijn de doelen en richtlijnen met betrekking tot de vakdidactiek van de kunstvakken (kunst (algemeen) en ckv) in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs? Ten tweede: welke objecten kunnen in samenhang de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen en tegelijkertijd kennis bieden over de onderwerpen die tijdens de vakken kunst (algemeen) en ckv worden aangeboden? Ten derde: welke vorm van educatieve bemiddeling waarin het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg centraal staat past bij de onderwerpen en doelen van de vakken kunst (algemeen) en ckv? De deelvragen bouwen op elkaar voort. Dat wil zeggen dat er eerst kennisgenomen moest worden van het kunst- en cultuuronderwijs, voordat er objecten konden worden uitgekozen die aansloten op dit onderwijs, zodat er leerinhoud kon worden gecreëerd voor een educatief programma waarvan de leerdoelen en onderwijsactiviteiten zijn afgestemd op de eindtermen van het examenprogramma.

Maatschappelijke relevantie

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek komt naar voren in de doelstellingen uit de statuten van Stichting Landgoed Fraeylemaborg. De stichting wil namelijk, naast het in stand houden, beheren en verder ontwikkelen van het Museum Landgoed Fraeylemaborg, kennis bevorderen over het landgoed en de zich daar bevindende collecties. Bovendien wil deze onderzoek laten doen naar het landgoed, de aanwezige collecties en alles wat daarop betrekking heeft.⁹ De Fraeylemaborg onderschrijft in deze doelstellingen het criterium ‘onderzoek’ dat staat opgesteld in de *Museumnorm 2020*: “Het museum stimuleert onderzoek naar de collectie en waarborgt de overdracht van de resultaten. Onder onderzoek naar de collectie valt zowel onderzoek voor tentoonstellingen en het educatieve aanbod als onderzoek voor (wetenschappelijke) publicaties.”¹⁰ Een kunsthistorisch onderzoek naar de objecten uit de verschillende collecties is daarom toepasselijk. Afgeleid van de doelstellingen heeft het museum de volgende missie geformuleerd: “Wij willen de cultuurhistorische waarden van het Landgoed Fraeylemaborg behouden en ontwikkelen, in combinatie met een daarop afgestemd scala aan functies en activiteiten, voor een zo breed mogelijk publiek.”¹¹ Hieruit kan worden opgemaakt dat het ontwikkelen van een educatief programma als activiteit voor scholieren een geschikt onderwerp is voor het onderzoek.

Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed worden statische en geografische informatie verzameld met betrekking tot erfgoed.¹² In 2018 in de provincie Groningen biedt 57% van de musea

---

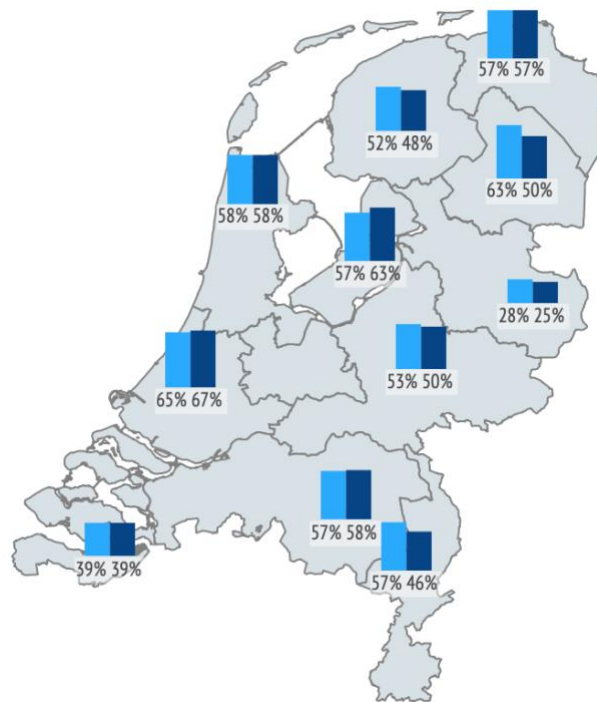
⁹ Stichting Landgoed Fraeylemaborg, *Beleidsplan Museum Landgoed Fraeylemaborg 2021-2024*, 40-42.

¹⁰ Museumvereniging, *Museumnorm 2020* (januari 2020), 9.

¹¹ Stichting Landgoed Fraeylemaborg, *Beleidsplan Museum Landgoed Fraeylemaborg 2021-2024*, 40.

¹² “Databank,” De Erfgoedmonitor, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, geraadpleegd op 15 april 2020, <https://erfgoedmonitor.nl/databank>.

educatieve programma's aan voor scholieren van de havo en vwo van het voortgezet onderwijs (figuur 1). Dit percentage ligt boven het gemiddelde van 51% van alle provincies in Nederland, maar onder het gemiddelde van 62,7% van de Randstedelijke provincies.¹³ Een verhoging van het aantal educatieve programma's door middel van dit onderzoek draagt bij aan de positie van de provincie Groningen ten opzichte van de andere provincies.

Figuur 1. Percentage educatieve programma's voortgezet onderwijs per provincie (2018), waarbij lichtblauw staat voor het percentage scholieren van het vmbo en donkerblauw voor het percentage scholieren van de havo en vwo.

De plannen van Museum Landgoed Fraeylemaborg worden getoetst aan de gestelde eisen van het strategisch beleidskader cultuur van de provincie Groningen en het cultuurbeleid van de gemeente Midden-Groningen, omdat zij als instelling met boven regionaal belang subsidie kan krijgen voor een periode langer dan vier jaar. De provincie Groningen wil zowel via de instellingen als via incidentele projecten nieuwe doelgroepen bereiken, nieuwe samenwerkingsverbanden aangaan en mensen laten participeren aan cultuur.¹⁴ Voor de Fraeylemaborg zijn scholieren van de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een nieuwe doelgroep. Deze kan worden bereikt door een samenwerking aan te gaan met een onderwijsinstelling of door een programma te ontwerpen dat aansluit bij de

¹³ "% educatieve programma's voortgezet onderwijs per provincie," jaar 2018, databank, de Erfgoedmonitor, geraadpleegd op 23 maart 2020, <https://erfgoed.databank.nl/jive>.

¹⁴ Provincie Groningen, *Strategisch Beleidskader Cultuur 2017-2020: Grenzeloos cultuur: voor iedereen, met iedereen* (oktober 2018), 9.

doelstellingen van het onderwijs. In de strategische lijn ‘Een leven lang cultuur’ streeft de provincie ernaar om mensen in verschillende fasen van hun leven in aanraking te laten komen met cultuur en hen goed te informeren over deze cultuur.¹⁵ Voor erfgoedinstellingen geldt dat de provincie een bijdrage wil leveren aan het presenteren van de Collectie Groningen¹⁶ en dat zij dwarsverbanden wil leggen tussen de onderdelen en ze, vaak in de vorm van verhalen, in een context wil presenteren.¹⁷ In dit onderzoek worden een aantal objecten beschreven, zodat het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg wordt verteld. Vervolgens biedt dit verhaal de inhoud voor het educatieve programma.

Relevantie voor de educatieve praktijk

Openbaar Onderwijs Groningen beschrijft in het koersdocument van het *Strategisch Beleidsplan 2019-2023* drie kernwaarden, die de basis vormen voor hun houding, gedrag en cultuur, namelijk: vertrouwen, verbinden en vernieuwen/ ontwikkelen. Onder ‘verbinden’ wordt er verwezen naar een school als een samenleving in het klein, waarbij er wordt gewerkt aan onderlinge betrokkenheid bij het onderwijs, de leerlingen en elkaar. Er wordt daarnaast gezocht naar een verbinding met de buitenwereld. Een verbinding tussen het onderwijs en het museum stelt leerlingen in staat om te leren buiten school en om kunst en cultuur te ervaren in een andere context. Ook de Vereniging CultuurProfielScholen zet zich in om scholen met een cultuurprofiel te laten samenwerken met mensen en organisaties buiten de school.¹⁸ De kernwaarde ‘vernieuwen/ ontwikkelen’ heeft betrekking op persoonlijke ontwikkeling.¹⁹ In lijn met de kernwaarden van Openbaar Onderwijs Groningen spreekt ook de Museumvereniging over verbinden en ontwikkelen als de maatschappelijke waarden van musea. De Museumvereniging stelt dat musea de schakel zijn tussen het verleden en het heden en dat deze zorgen voor verbinding met het grote verhaal van de mensheid, de wonderen van de natuur en de wereld van objecten.²⁰ Musea hebben een educatieve waarde, omdat musea een nieuwe blik openen op de wereld of bestaande perspectieven veranderen of vergroten, waardoor kinderen en jongeren op jonge leeftijd al kennis kunnen maken met cultuur en musea om hun eigen

---

¹⁵ Provincie Groningen, *Strategisch Beleidskader Cultuur 2017-2020*, 10.

¹⁶ Collectie Groningen is een samenwerking van alle erfgoedorganisaties in de provincie Groningen. Op de website www.collectiegroningen.nl worden alle topstukken van Groningse erfgoedorganisaties getoond. “Over de organisatie,” Collectie Groningen, geraadpleegd op 12 maart 2020, <https://collectiegroningen.nl/algemeen/over-de-organisatie/>.

¹⁷ Provincie Groningen, *Strategisch Beleidskader Cultuur 2017-2020*, 14.

¹⁸ “Wat?” Vereniging CultuurProfielScholen, geraadpleegd op 25 maart 2020, <https://www.cultuurprofielcholen.nl>.

¹⁹ Openbaar Onderwijs Groningen, *Strategisch Beleidsplan 2019-2023*, Koersdocument (juni 2019), 4.

²⁰ “Verbinden,” Museumvereniging, geraadpleegd op 25 maart 2020, <https://www.museumvereniging.nl/verbinden>.

identiteit volledig te kunnen ontwikkelen.²¹ Deze educatieve waarde is opgenomen in de *Museumnorm 2020* onder het criterium 'educatiebeleid'. Dit criterium houdt het volgende in:

“Het museum zorgt voor actieve overdracht van betekenis(sen) van de collectie en van het onderwerp waar het museum zich mee bezighoudt. [...] Musea hebben met hun collectie een unieke gelegenheid om bij te dragen aan de kennis en kunde van leerlingen in alle fases van het onderwijs. In het educatiebeleid beschrijft het museum in hoeverre het aansluit bij de taak als leerinstituut en hoe het bijdraagt aan de cognitieve, creatieve en sociale ontwikkeling van kinderen, zoals het analytisch denkvermogen, het creatieve uitdrukkingsvermogen en het vermogen om oplossingsgericht te werken.”²²

In het *Beleidsplan Museum Landgoed Fraeylemaborg 2021-2024* is het educatiebeleid nog niet zo nauwkeurig opgesteld met betrekking tot welke bijdrage de educatieve activiteiten leveren aan de cognitieve, creatieve en sociale ontwikkeling van kinderen en jongeren. Dit onderzoek draagt bij aan de verduidelijking van de te ontwikkelen vaardigheden van leerlingen, zoals taalvaardigheden (vaktermen van de kunstgeschiedenis); observeren; analyseren en creëren. Verder is voor een school een bezoek aan een museum een vorm van vakoverstijgend werken, omdat meerdere vakgebieden samen komen in een museum.

Leeswijzer

Aansluitend op de bespreking van het theoretisch kader en de methode volgt hoofdstuk één waarin het curriculum van het voortgezet onderwijs met betrekking tot kunst en cultuur wordt uiteengezet en de eindtermen van de vakken kunst (algemeen) en ckv worden besproken. In het tweede hoofdstuk ligt de nadruk op het vertellen van het verhaal van de geschiedenis van het Landgoed Fraeylemaborg aan de hand van objecten uit de museale collectie. Het derde hoofdstuk betreft de ontwikkeling van het educatieve programma.

---

²¹ “Ontwikkelen,” Museumvereniging, geraadpleegd op 25 maart 2020, <https://www.museumvereniging.nl/ontwikkelen>.

²² Museumvereniging, *Museumnorm 2020* (januari 2020), 10.

Theoretisch kader

In het onderzoek wordt de theorie en praktijk van kunsthistorisch onderzoek gekoppeld aan de kunsteducatieve praktijk. Educatie vormt het vertrekpunt van het onderzoek. De term ‘educatie’ is afgeleid van het Latijnse woord *educare*, dat grootbrengen of opvoeden betekent.²³ In de Nederlandse taal valt zowel opvoeding en vorming, als onderwijs onder educatie.²⁴ Onderwijspedagoog Gert Biesta stelt dat het punt van educatie is dat leerlingen iets leren, dat ze het met een reden leren en dat ze het van iemand leren.²⁵ Educatie moet altijd bezig zijn met vragen over inhoud, doel en relaties. De vraag over het doel is de meest fundamentele om de eenvoudige reden dat als we niet weten wat we willen bereiken met onze educatieve regelingen en inspanningen, we geen beslissingen kunnen nemen over de inhoud en de vorm van interacties met leerlingen. De vraag over het doel is een multidimensionale vraag, omdat educatie functioneert in relatie tot een aantal domeinen: kwalificatie, socialisatie en subjectivering. Kwalificatie heeft te maken met de overdracht en verwerving van kennis, vaardigheden en een bepaalde houding. Door middel van educatie worden ook kinderen en jongeren ingewijd in tradities en manieren van zijn en doen, zoals culturele, professionele, politieke en religieuze tradities. Dit is het socialisatiedomein. Naast kwalificatie en socialisatie heeft educatie ook een positieve of negatieve impact op de leerling als persoon. Dit is wat Biesta het domein van subjectivering noemt.²⁶ Dit domein heeft te maken met kinderen en jongeren die zelfinitiatief en verantwoordelijkheid nemen in plaats van dat zij ondergeschikt zijn aan de handelingen van anderen. Als educatie altijd functioneert in relatie tot deze drie domeinen, of als educatie altijd invloed heeft op deze drie domeinen, dan betekent dit dat we als opvoeder of docent verantwoordelijkheid moeten nemen voor wat we in elk van deze domeinen willen bereiken.²⁷

Volgens Walter Geerts en René van Kralingen is leren een proces dat zich afspeelt in het hoofd van de leerling.²⁸ Het is aan de docent om een goede leeromgeving te creëren. Om te bereiken dat leerlingen zich prettig en betrokken voelen, moet er worden voldaan aan drie basisbehoeften. Ten eerste moet de leerling het gevoel hebben dat hij of zij de taak aan kan (competentie). Dit kan door het leerproces stapsgewijs transparant te maken en door de leerling op verschillende manieren te

---

²³ Harm Pinkster, *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 5^e herziene druk (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 336.

²⁴ A.A. Weijnen en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen, *Prisma woordenboek Nederlands*, 43^e druk (Utrecht: Uitgeverij het Spectrum, 2008), 167.

²⁵ Gert Biesta, “What is Education For? On Good Education, Teacher Judgement, and Educational Professionalism,” *European Journal of Education* 50, nr. 1 (maart 2015): 76.

²⁶ Biesta, “What is Education For,” 77.

²⁷ Biesta, “What is Education For,” 76-77.

²⁸ Walter Geerts en René van Kralingen, *Handboek voor leraren*, 2e herziene druk (Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2016), 33.

motiveren. Ten tweede moet de leerling het gevoel hebben dat hij of zij erbij hoort (relatie). Als docent kun je dit ondersteunen door het sociale proces te stimuleren en te benutten; ook in een grote groep alle leerlingen erbij te betrekken en door een aantal communicatieregels toe te passen. Ten derde moet de leerling deels zijn eigen keuzes kunnen maken (autonomie). Een leeromgeving is sterker als deze meer aansluit bij de individuele kenmerken van de leerling.²⁹ Omdat het contact tussen een educatiemedewerker en een schoolklas in het museum slechts van korte duur is, is het moeilijker om een relatie op te bouwen met de leerlingen en om individuele eigenschappen van leerlingen te herkennen en vast te stellen. De educatiemedewerker zal dit dan ook in een sneller tempo moeten doen dan een docent op school en van een stevige relatie opbouw is er geen sprake.

Leerlingen hebben verschillende leerstijlen en een verschillende aanleg. De benaderingswijze kan worden afgestemd op de verschillende leerstijlen van de individuele leerlingen. De Amerikaanse sociaalpsycholoog David Kolb (1984) onderscheidt in zijn model vier leerstijlen: doeners; beschouwers; denkers en beslissers. Daarnaast stelt hij dat een volledig leerproces bestaat uit vier fasen, namelijk concreet ervaren; reflectief observeren; abstract conceptualiseren en actief experimenteren. Deze fasen worden doorlopen in een cyclisch proces.³⁰ Geerts en Van Kralingen definiëren leren als “een mentaal proces waarbij als gevolg van leeractiviteiten een relatief stabiele gedragsverandering tot stand komt.”³¹ Verder worden er vier stadia van kennisverwerking onderscheiden: onthouden; begrijpen; integreren; toepassen.³² Hiermee verwant is de taxonomie van Benjamin Bloom (zie figuur 2).

---

²⁹ Geerts en Van Kralingen, *Handboek voor leraren*, 35-40.

³⁰ Geerts en Van Kralingen, *Handboek voor leraren*, 40-41.

³¹ Geerts en Van Kralingen, *Handboek voor leraren*, 44.

³² Geerts en Van Kralingen, *Handboek voor leraren*, 46.

Lagere orde denkvaardigheden	1. Onthouden	Relevante kennis ophalen uit het langetermijngeheugen	Herkennen; herinneren
	2. Begrijpen	Het bepalen van de betekenis van alle instructies, met inbegrip van mondelinge, schriftelijke en grafische communicatie	Interpreteren; toelichten/ verklaren; classificeren; samenvatten; afleiden; vergelijken; uitleggen
	3. Toepassen	Het uitvoeren of gebruiken van een procedure in een bepaalde situatie	Uitvoeren; implementeren
Hogere orde denkvaardigheden	4. Analyseren	Materiaal verdelen in zijn samenhangende stukken en detecteren hoe de onderdelen zich tot elkaar verhouden en tot een algemene structuur of doel	Differentiëren/ onderscheiden; organiseren; toeschrijven
	5. Evalueren	Oordelen op basis van criteria en normen	Controleren; bekritisieren
	6. Creëren	Elementen samenvoegen tot een nieuw, samenhangend geheel of tot een origineel product	Ontwikkelen; ontwerpen; produceren

Figuur 2. Structuur van de cognitieve procesdimensie van de herziene taxonomie van Benjamin Bloom³³

De herziene taxonomie van Bloom is tijdens het ontwerpen van het educatieve programma ingezet om leerdoelen op te stellen en onderwijsactiviteiten te bedenken die aansluiten bij de verschillende kennisniveaus van de leerlingen. Daarnaast is bij het opstellen van de onderwijsactiviteiten rekening gehouden met de vier leerstijlen van Kolb.

Onderwijs is een onderdeel van educatie. Wanneer er wordt gesproken van kunst-, of cultuuronderwijs vindt de educatie plaats binnen de context van de school. Cultuuronderwijs is volgens Barend van Heusden, Astrid Rass en Jeroen Tans onderwijs in cultureel bewustzijn, oftewel het menselijk vermogen om te reflecteren op cultuur.³⁴ Cultuur verwijst naar wat mensen (mee)maken, denken en doen. Je gebruikt je geheugen om vorm te geven aan een continue transformerende werkelijkheid. Cultureel bewustzijn kan op verschillende wijzen tot uiting komen; het bepaalt je zelfbeeld en identiteit en geeft richting aan je handelen.³⁵ Een antwoord op de vraag waarom cultuuronderwijs noodzakelijk is, bestaat uit drie punten. Ten eerste maakt inzicht in wat cultuur is je weerbaar, doordat je kunt beseffen dat cultuur een proces is zonder einde, waaraan je zelf deelneemt. Ten tweede bepaalt cultureel bewustzijn onze identiteit. Ten derde is het belangrijk dat je je bewust bent dat er tussen mensen verschillen bestaan in cultuur en cultureel bewustzijn en dat je hiermee om leert gaan. Cultuuronderwijs is altijd een combinatie van onderwerp, vaardigheid en medium, waarbij

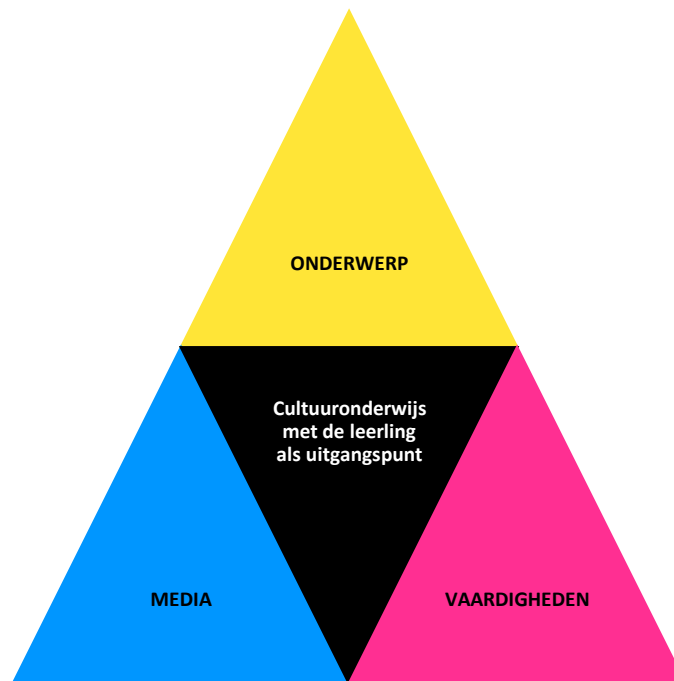
³³ David R. Krathwohl, "A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview," *Theory into Practice* 41, nr. 4 (herfst 2002): 215.

³⁴ Barend van Heusden, Astrid Rass en Jeroen Tans, *Cultuur² Cultuuronderwijs in het VO* (Groningen: University of Groningen Press, 2019), 8.

³⁵ Van Heusden, Rass en Tans, *Cultuur² Cultuuronderwijs in het VO*, 8.

de leerling het uitgangspunt is (zie figuur 3). Er wordt geadviseerd om het onderwijs aan te laten sluiten bij zijn of haar cultuur en ontwikkeling.³⁶ Hierom kan er voorafgaand aan het educatieve programma contact worden opgenomen met de docent of tijdens de kennismaking aan de leerlingen worden gevraagd over welke kennis zij al beschikken.

Figuur 3. De driehoek voor cultuuronderwijs³⁷

Verschillende partijen, waaronder overheden, onderwijsinstellingen en culturele instellingen, streven vaak naar een verbinding tussen binnen- en buitenschoolse educatie. Dit is een van de punten waar de *Basis voor Cultuureducatie* voor staat. Het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) stelt dat cultuureducatie bijdraagt aan kennisoverdracht, persoonlijke ontwikkeling en deelname aan de maatschappij.³⁸

“Cultuureducatie stelt jonge mensen in staat om hun talenten te ontplooiën, laat ze kennismaken met kunst en cultuur, met esthetiek en ethiek, en leert ze gevoelens uit te drukken en betekenis geven. Cultuureducatie zorgt voor een eigen manier van leren en communiceren en is daarin aanvullend op andere kennisdomeinen en vakgebieden.

³⁶ Van Heusden, Rass en Tans, *Cultuur² Cultuuronderwijs in het VO*, 41-42.

³⁷ Van Heusden, Rass en Tans, *Cultuur² Cultuuronderwijs in het VO*, 42.

³⁸ Jan van den Eijnden, Fenna van Hout, Ronald Kox, Josefiene Poll, Marlies Tal en Eeke Wervers, *Basis voor Cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie*, Landelijk Kennisinstituut voor Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) (oktober 2016), 4.

Cultuureducatie bevordert historisch besef, draagt bij aan de vorming van een eigen identiteit en stimuleert een creatieve, onderzoekende houding waarvan kinderen en jongeren een leven lang profiteren. Cultuureducatie geeft plezier en draagt bij aan het algemene welzijn.”³⁹

Een educatief programma in een museum draagt in dit geval bij aan de verbinding tussen binnen- en buitenschoolse educatie en stelt bezoekers in staat om te leren en zichzelf te ontwikkelen.

Om de brede diversiteit van de Nederlandse samenleving te representeren in culturele instellingen is de ‘Code diversiteit en inclusie’ opgesteld. Diversiteit houdt in dat individuen in verschillende opzichten van elkaar kunnen verschillen, maar ook overeenkomen. Daarnaast verwijst inclusie naar de manier waarop je kunt omgaan met deze verschillen en overeenkomsten.⁴⁰ Het ontwerp van een educatief programma kan de mogelijkheid bieden om inclusiviteit te benadrukken door objecten te kiezen die bijvoorbeeld verbanden tonen met andere culturen.

Volgens kunsthistoricus Neil MacGregor zijn musea er om een geschiedenis te vertellen door middel van objecten.⁴¹ In 2012, toen hij directeur was van het British Museum in Londen, bracht hij het boek *A History of the World in 100 Objects* uit dat een verslaglegging was van een reeks programma’s op BBC Radio 4, uitgezonden in 2010. Voor deze reeks kozen collega’s van het British Museum en de BBC uit de collectie van het British Museum honderd objecten die in datum moesten variëren van het begin van de menselijke geschiedenis twee miljoen jaar geleden tot het heden. De objecten moesten de hele wereld in gelijke mate dekken. Ze probeerden zoveel mogelijk aspecten van de menselijke ervaring aan te pakken en de luisteraar te vertellen over gehele samenlevingen. De objecten bestaan daarom uit de bescheiden dingen van het dagelijks leven, als uit grote kunstwerken. Experts en commentatoren van over de hele wereld werden uitgenodigd om deel te nemen aan de programma’s.⁴² In dit onderzoek zijn de hiervoor genoemde spelregels van de BBC reeks op een kleinschaliger niveau toegepast om objecten te beschrijven die het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen.

---

³⁹ Van den Eijnden, Van Hout, Kox, Poll, Tal en Wervers, *Basis voor Cultuureducatie*, 4.

⁴⁰ Siri de Vrijer en Jorn Matena, *Code Diversiteit & Inclusie* (november 2019), 6.

⁴¹ Neil MacGregor, *A History of the World in 100 Objects* (Londen: Penguin Group, 2012), 13.

⁴² MacGregor, *A History of the World in 100 Objects*, 13-14.

Methode

Typering van het onderzoek

Om te bepalen wat de kenmerken zijn van een geschikt educatief programma om het verhaal van de geschiedenis van het Landgoed Fraeylemaborg aan de hand van objecten te vertellen aan leerlingen uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, die het vak kunst algemeen en/ of culturele kunstzinnige vorming (ckv) volgen, is kwalitatief onderzoek uitgevoerd.

Deelnemers aan het onderzoek

Deelnemers aan het onderzoek waren medewerkers van Museum Landgoed Fraeylemaborg. Er hebben meerdere overlegmomenten plaatsgevonden met conservator Henny van Harten-Boers. Zij heeft kennis van de tentoongestelde objecten en kon mij een aantal bronnen bieden voor het onderzoek. Daarnaast heb ik met haar de objecten besproken waarvan de beschrijvingen te lezen zijn in hoofdstuk twee. Verder heeft er contact plaatsgevonden met educatiemedewerkster Annet Westrup. Aan haar zijn vragen gesteld over de praktische aspecten van het educatieve programma en over de educatieve activiteiten die plaatsvinden voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs, zodat het educatieve programma hierop kon worden afgestemd en er dus een doorlopende leerlijn ontstond.

Dataverzameling

Gedurende het onderzoek zijn een aantal stappen gezet.

Voor het eerste hoofdstuk is het examenprogramma kunst (algemeen) en de handreiking schoolexamen culturele kunstzinnige vorming (ckv) doorgenomen om te achterhalen wat de kerndoelen en hoofdonderwerpen zijn van deze vakken. Vervolgens is er aan de hand van vakdidactische literatuur met betrekking tot de kunstgeschiedenis vastgesteld welke vakdidactische principes er in het onderwijs worden toegepast. Deze gegevens legden de basis voor het educatieve programma. Aan de hand van de onderwerpen en invalshoeken van de vakken werden namelijk objecten gekozen die het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen, zodat er een verbinding kon worden gemaakt tussen de binnen- en buitenschoolse educatie.

Voor het tweede hoofdstuk is er kunsthistorisch onderzoek verricht naar vier objecten uit de tentoongestelde collectie van de Fraeylemaborg. Vragen die een rol spelen waren: Wat is het verhaal achter deze objecten? Hoe zijn deze objecten in de Fraeylemaborg gekomen? Waarvoor werden deze objecten gebruikt? Door wie werden deze objecten gebruikt? Wat is de relatie van deze objecten met

de omgeving? Om deze vragen te beantwoorden zijn voornamelijk schriftelijke bronnen geraadpleegd; zijn er gesprekken gevoerd met medewerkers van Museum Landgoed Fraeylemaborg en zijn objecten visueel geanalyseerd. Uiteindelijk kreeg ieder object een uitgebreide beschrijving die samen het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen.

Nadat het curriculum met betrekking tot de kunstvakken en de objecten uit de museale collectie waren besproken, vond er een overgang plaats naar de praktijk. Hoe kan de kennis over de objecten worden overgedragen op de leerlingen? Hoe kunnen leerlingen de vaardigheden oefenen die opgesteld zijn in het examenprogramma? Er is een educatief programma ontwikkeld voor het Museum Landgoed Fraeylemaborg dat leerlingen in staat stelt om te leren over de bewoners en de geschiedenis van de Fraeylemaborg aan de hand van actieve werkvormen. Voor het ontwerpen van dit programma is er gebruik gemaakt van vakdidactische literatuur en is er gesproken met de educatiemedewerkster van het museum.

Hoofdstuk 1. De kunstvakken in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) heeft de missie om te werken aan “een slim, vaardig en creatief Nederland”.⁴³ Goed onderwijs en het beleven van cultuur maakt hier een groot onderdeel van uit. In dit hoofdstuk wordt het kunst- en cultuuronderwijs onderzocht om een antwoord te geven op de eerste deelvraag: Wat zijn de doelen en richtlijnen met betrekking tot de vakdidactiek van de kunstvakken (kunst algemeen en ckv) in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs?

Het curriculum met betrekking tot kunst en cultuur

In Nederland is wettelijk vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen in een curriculum, oftewel een leer- en onderwijsplan. Het curriculum beschrijft de doelen en inhoud van het onderwijs aan de hand van nationale kerndoelen en eindtermen per vak, vakkencluster of leergebied. De kerndoelen zijn opgesteld voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Daarentegen gelden de eindtermen voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.⁴⁴

Op dit moment zijn ontwikkelteams bestaande uit leraren en schoolleiders bezig met de herziening van het curriculum. In het voorstel van de leraren en schoolleiders van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur wordt in de visie beschreven wat de relevantie en de kern is van het leergebied Kunst & Cultuur⁴⁵. “Kunst plaatst ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in een ander perspectief. [...] Leerlingen leren dat kunst een veelzijdige functie heeft. Kunst kan verrassen, uitdagen en amuseren, en kunst kan verwonderen, irriteren, schuren of leiden tot verstillig.”⁴⁶ In het onderwijs leren leerlingen hoe kunst ontstaat en leren zij om vormen en uitingen van kunst te begrijpen en te onderzoeken. Daarnaast doen zij door kunst- en cultuur(geschiedenis) kennis op over zichzelf, hun omgeving, de samenleving en de wereld. Het uitgangspunt is dat “leerlingen leren door, met en over kunst en cultuur.”⁴⁷ Leerlingen leren kunst te maken, waarbij het maken staat voor een artistiek en creatief proces bestaande uit experimenteren, vormgeven en (re)produceren. Ook leren zij kunst mee

---

⁴³ “Organisatie ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,” Rijksoverheid, geraadpleegd op 11 mei 2020, <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/organisatie>.

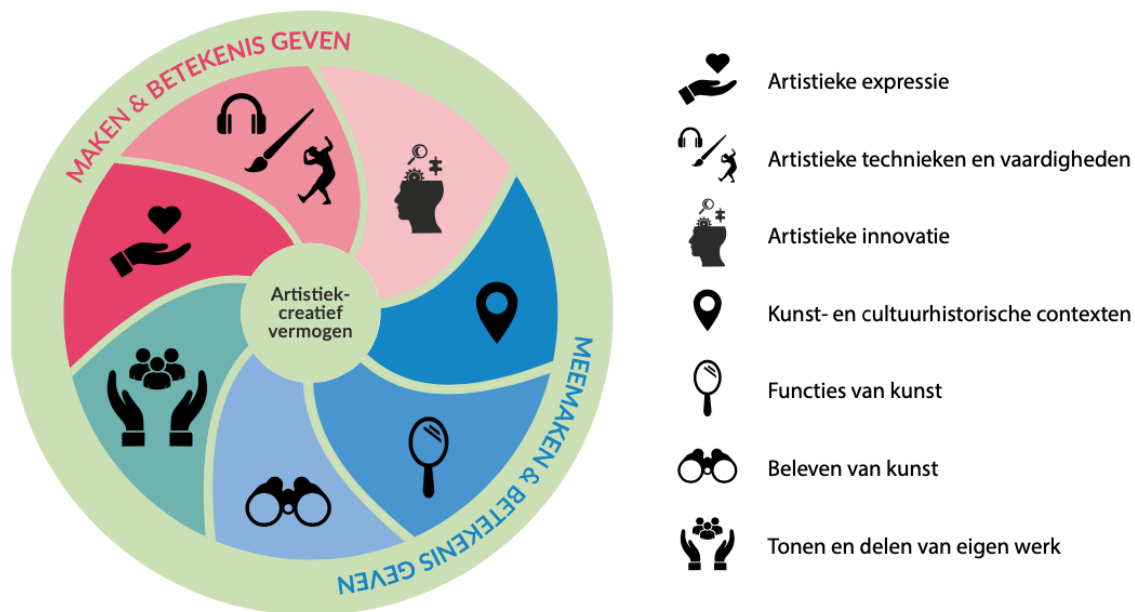
⁴⁴ “Wat is Curriculum.nu?” Curriculum.nu, geraadpleegd op 24 april 2020, <https://www.curriculum.nu/waarom/#>.

⁴⁵ Het leergebied Kunst & Cultuur omvat beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, theater, muziek, cultureel erfgoed, kunst (algemeen), ckv (culturele kunstzinnige vorming) en de vakken die hieruit zijn voortgevloeid of in de toekomst worden ontwikkeld. Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur* (10 oktober 2019), 48.

⁴⁶ Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur*, 11.

⁴⁷ Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur*, 11.

te maken door kennis te maken met professionele uitingsvormen van kunst en cultuur en deze te ervaren in een levensechte context, zowel binnen als buiten school. In een samenhangend geheel leren zij door middel van het onderzoeken, bevragen en analyseren van kunst en cultuur vanuit verschillende perspectieven betekenis geven aan kunstuitingen.⁴⁸ Hierop betrekking hebbend, zijn er acht grote opdrachten ontworpen waartussen leerlingen betekenisvolle verbanden leren leggen (zie figuur 4).

Figuur 4. Acht grote opdrachten van het leergebied Kunst & Cultuur.⁴⁹

De grote opdrachten leggen de basis voor zowel onderwijs in de kunstpraktijk als in kunst- en cultuurtheorie met name in het primair onderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.⁵⁰ Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vmbo, havo en vwo) zijn er aanbevelingen opgesteld, die beschrijven op welke wijze de grote opdrachten en bijbehorende bouwstenen uitgewerkt kunnen worden in eindtermen, zodat er een doorlopende leerlijn ontstaat. Eén aanbeveling is bijvoorbeeld: “Onderzoek of er mogelijkheden zijn om voor de monodisciplinaire kunstexamenvakken één examenprogrammastructuur te ontwikkelen dat binnen alle sectoren voor alle kunstvakken geldt.”⁵¹

In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs geldt voor alle havo en vwo-leerlingen dat zij verplicht het vak culturele kunstzinnige vorming (ckv) volgen. Daarnaast kunnen zij ervoor kiezen om examen te doen in een kunstvak. Per school is het echter verschillend welke vakken er worden

⁴⁸ Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur*, 13.

⁴⁹ Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur*, 14.

⁵⁰ Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur*, 15.

⁵¹ Curriculum.nu, *Leergebied Kunst & Cultuur*, 45.

aangeboden. Er wordt onderscheid gemaakt in de oude stijl vakken, waaronder tehatex (tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving) en muziek, en de nieuwe stijl vakken, waaronder kunst (algemeen) in combinatie met het praktijkdeel kunst (beeldende vormgeving), kunst (dans), kunst (drama) of kunst (muziek).⁵²

Examenprogramma's en handreikingen

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) heeft van de Nederlandse regering de opdracht gekregen om de kwaliteit en het beheer van de nationale toetsen en examens te waarborgen. Het CvTE is onder andere verantwoordelijk voor de landelijke examens in het voortgezet onderwijs. Twee taken van het CvTE zijn het inventariseren van toets- en examenonderwerpen en het specificeren van de toets- en examenprogramma's en deze vastleggen in syllabi.⁵³ In het examenprogramma zijn de examenonderdelen aangeduid waarover het centraal examen (CE) gaat. In de syllabus wordt een toelichting gegeven op het CE-deel van het examenprogramma. De syllabus is niet relevant voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen ontwikkeld.

Kunst (algemeen)

De kunstvakken, waaronder kunst (drama), kunst (dans), kunst (beeldende vormgeving) en kunst (muziek) hebben een schoolexamen en een centraal examen. Alle vier de vakken hebben hetzelfde centraal examen, kunst (algemeen) genoemd, dat op de computer wordt gemaakt. Het deelvak kunst (algemeen) bereidt leerlingen voor op dit centraal examen dat betrekking heeft op domein B 'Invalshoeken voor reflectie' en domein C 'Onderwerpen', in combinatie met domein A 'Vaardigheden'.⁵⁴

De vaardigheden uit domein A (eindterm één) bestaan uit vier aspecten. Ten eerste kan de leerling de belangrijkste termen en begrippen gebruiken uit de kunstdisciplines drama, dans, beeldende vormgeving en muziek die voorwaardelijk zijn voor gepaste receptie en reflectie en essentieel voor begrip van verbanden tussen kunst en cultuur. Ten tweede kan de leerling informatie over kunst en cultuur herkennen, benoemen en toepassen om verbanden aan te geven. Ten derde kan de leerling op een geschikte wijze bronnenmateriaal gebruiken bij het reflecteren. Ten vierde kan de leerling overeenkomsten en verschillen noemen en beargumenteren door gebruik te maken van de

---

⁵² SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), *Kunst & Cultuur. Meewerken aan het onderwijs van morgen* (Enschede, 2018), 3.

⁵³ "About CvTE," College voor Toetsen en Examens, geraadpleegd op 22 april 2020, <https://www.cvte.nl/about-cvte>.

⁵⁴ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021*, versie 2 (Utrecht, juni 2019), 6.

kunstanalyse vaardigheden en begrippen bij de vier kunstdisciplines. Deze laatste vaardigheid geldt alleen voor vwo-leerlingen.⁵⁵ Het CvTE biedt in de bijlagen van de syllabi een uiteenzetting van begrippen en termen behorende bij de verschillende kunstdisciplines om duidelijkheid te geven over de interpretatie en het gebruik van deze voor receptie en reflectie.

Domein B bestaat uit de volgende zes subdomeinen die de invalshoeken voor reflectie bevatten:

1. Kunst en religie, levensbeschouwing. Dit subdomein is gericht op de wijze waarop de kunsten religieuze en/ of levensbeschouwelijke uitgangspunten overbrengen.
2. Kunst en esthetica. Dit subdomein heeft betrekking op de ideeën over schoonheid in kunst en kunstwaardering.
3. Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht. Dit subdomein gaat over de invloed van opdrachtgevers en politieke ideeën op de rol en de inhoud van kunst en op de positie van de kunstenaar.
4. Kunst en vermaak. Dit subdomein omvat op welke manier vorm en inhoud worden bepaald door de vermaak functies van kunst.
5. Kunst, wetenschap en techniek. Dit subdomein houdt de wijze in waarop kunst en wetenschap of techniek elkaar beïnvloeden.
6. Kunst intercultureel. Dit subdomein heeft betrekking op de wederzijdse beïnvloeding van Westerse en niet-Westerse kunst en cultuur.⁵⁶

De leerling kan vanuit iedere invalshoek kunst of cultuur beschrijven, onderzoeken, interpreteren, beargumenteren en onderbouwen. Onder de zes subdomeinen vallen daarom de eindtermen twee tot en met zeven.

Voor het centraal examen is het de bedoeling dat de leerling de eindtermen van domein A en B kan toepassen op een aantal onderwerpen (eindterm acht) die beschreven staan onder Domein C. De onderwerpen zijn als volgt:

- de cultuur van de kerk in de elfde tot en met de veertiende eeuw;
- de hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw;
- de burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw;
- de cultuur van romantiek en realisme in de negentiende eeuw;
- de cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw;

---

⁵⁵ College voor Toetsen en Examen, *Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo*, geraadpleegd op 2 mei 2020, <https://www.examenblad.nl/examen/kunst-algemeen-vwo/2021/vwo?topparent=v41h1h4i9qe>.

⁵⁶ College voor Toetsen en Examen, *Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo*.

- de massacultuur vanaf 1950.⁵⁷

De Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven (CEVO), tegenwoordig onderdeel van het CvTE, selecteert drie onderwerpen voor het havo-examen en vier onderwerpen voor het vwo-examen.⁵⁸ De onderwerpen ‘de cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw’ en ‘de massacultuur vanaf 1950’ maken altijd onderdeel uit van de selectie. In bijlage 1 staan de vastgestelde examenonderwerpen tot en met het centraal examen van 2023.

Culturele kunstzinnige vorming (ckv)

Naar aanleiding van een in 2013 ingediend wetsvoorstel door staatssecretaris Sander Dekker werd het vak culturele kunstzinnige vorming (ckv) herzien. Het nieuwe examenprogramma ckv is ingevoerd in het schooljaar 2017-2018 en heeft als doel leerlingen te leren kunst actief mee te maken.⁵⁹ Hiermee wordt er bedoeld dat ckv gaat om het beschouwen en ervaren van kunst in professionele contexten. Van de leerlingen wordt er verwacht dat zij actief betrokken zijn, zich inzetten en relevante kennis en vaardigheden kunnen toepassen. Om de leerlingen hiervoor in staat te stellen worden een open, creatieve en onderzoekende houding, benodigde kennis en vereiste vaardigheden ontwikkeld.⁶⁰ Leerlingen kunnen ervaringen opdoen met kunstuitingen van verschillende disciplines, waaronder beeldende vormgeving, theater, muziek, dans, film, architectuur en nieuwe media.

Het examenprogramma ckv is voor leerlingen in de bovenbouw van havo en vwo een verplicht vak en wordt afgesloten met een schoolexamen. Het cijfer dat hieruit voortkomt maakt deel uit van het combinatiecijfer. Het combinatiecijfer is het gemiddelde cijfer van vakken en onderdelen waarvoor de leerling geen centraal examen doet. Vakken en onderdelen die verplicht deel uitmaken van het combinatiecijfer zijn het profielwerkstuk, maatschappijleer en ckv.⁶¹

Het examenprogramma bestaat uit vier domeinen die als een cyclisch proces kunnen worden doorlopen: domein A ‘Verkennen’; domein B ‘Verbreden’; domein C ‘Verdiepen’ en domein D ‘Verbinden’. In domein A ‘Verkennen’ draait het om de kunstervaring van de leerling. Hierbij behoren twee eindtermen. Ten eerste kan de leerling zijn of haar eigen ervaring met kunst beschrijven en daarop reflecteren. Ten tweede kan de leerling aangeven welke ervaring, interesses, kennis en

---

⁵⁷ College voor Toetsen en Examens, *Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo*.

⁵⁸ College voor Toetsen en Examens, *Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo*.

⁵⁹ “Algemene informatie,” handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/algemene-informatie/>.

⁶⁰ “CKV: kunst actief meemaken,” algemene informatie, handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/algemene-informatie/ckv-kunst-actief/>.

⁶¹ “Combinatiecijfer (havo/vwo),” Examenblad.nl, College voor Toetsen en Examens, geraadpleegd op 11 mei 2020, <https://www.examenblad.nl/onderwerp/combinatiecijfer-havo-vwo/2020>.

kunstopvattingen hij of zij heeft; hoe deze zijn gevormd en hoe deze zich verhouden tot die van anderen.⁶² In domein B ‘Verbreden’ wordt er gezorgd voor een kennismaking met kunstuitingen in levensechte, professionele contexten. Op deze manier ervaart de leerling de hedendaagse wereld van de kunsten. De eindtermen die hierbij aansluiten zijn dat de leerling zijn of haar ervaring met de aangeboden activiteiten in deze contexten kan beschouwen en waarderen en dat hij of zij inhoud, vorm en betekenis van kunstuitingen vanuit een of meerdere dimensies kan beschouwen.⁶³ De dimensies zijn elf discipline overstijgende onderwerpen die onderdelen van het artistieke proces verduidelijken. De dimensies zijn:

- Feit en fictie;
- Schoonheid en lelijkheid
- Autonomoos en toegepast;
- Ambachtelijk en industrieel;
- Amusement en engagement;
- Digitaal en analoog;
- Individueel en coöperatief;
- Traditie en innovatie;
- Herkenning en vervreemding;
- Mono-, multi- en interdisciplinair;
- Lokaal en globaal⁶⁴

Het artistieke proces, dat productie, bemiddeling, receptie en verwerking van kunstuitingen omvat, wordt door leerlingen onderzocht in domein C ‘Verdiepen’. Bij dit domein zijn vier eindtermen opgesteld:

1. De leerling kan alleen of in een groep (een deel van) een artistiek proces onderzoeken.
2. De leerling kan voor het onderzoek gebruik maken van gepaste werkwijzen, diverse bronnen en de culturele omgeving en creërende en analytische vaardigheden inzetten.

---

⁶² “Domein A: Verkennen,” het examenprogramma, handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verkennen/>.

⁶³ “Domein B: Verbreden,” het examenprogramma, handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verbreden/>.

⁶⁴ “Dimensies,” domein B: Verbreden, het examenprogramma, handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verbreden/dimensies/>.

3. De leerling kan kunsttheoretische en/ of cultuurhistorische kennis (opgedaan onder domein B) toepassen.
4. De leerling kan datgene wat hij of zij geleerd heeft onderbouwen en verantwoorden in een daarbij passende vorm, bijvoorbeeld een presentatie, verslag of film.⁶⁵

In domein D 'Verbinden' komt alles wat de leerling heeft ervaren, beschouwd en onderzocht samen en wordt er gereflecteerd op het proces. Bij dit domein horen drie eindtermen. Ten eerste kan de leerling verbanden leggen tussen zijn of haar ervaringen en inzichten met betrekking tot kunst en het artistieke proces, die opgedaan zijn in de domeinen A, B en C. Ten tweede kan de leerling uitleggen hoe deze verbanden tussen ervaringen en inzichten van waarde zijn voor zijn of haar kunstzinnige en culturele ontwikkeling. Ten derde kan de leerling in een zelfgekozen vorm de reflectie verduidelijken.⁶⁶

De examenprogramma's voor havo en vwo zijn gebaseerd op de beschikbare studielasturen. Voor havo betreft dit 120 studielasturen en voor vwo 160 studielasturen. Hierdoor verschilt het examenprogramma op twee onderdelen: voor domein B kan de havo-leerling "inhoud, vorm en betekenis van uitingen in ten minste drie kunstdisciplines vanuit een of meerdere van de aangeboden dimensies beschouwen" en de vwo-leerling kan dit in ten minste vier kunstdisciplines; voor domein C maakt de havo-leerling "gebruik van de onder domein B opgedane kunsttheoretische en/ of cultuurhistorische kennis," terwijl de vwo-leerling deze kennis ook kritisch kan analyseren en contextualiseren.⁶⁷

Vakdidactiek van de kunstvakken

De eindtermen van de vakken zijn de uitgangspunten van het kunst- en cultuuronderwijs. Daaromheen bouwen de school en de docenten een lesprogramma. Iedere school maakt hierin andere keuzes, maar alle scholen zetten zich in om kennis over te brengen en vaardigheden te ontwikkelen. De kunst van het lesgeven wordt ook wel didactiek genoemd.⁶⁸ Onderwijswetenschapper John Hattie stelt dat lesgeven opzettelijke interventies vereist om ervoor te zorgen dat er een cognitieve verandering is bij de leerling.⁶⁹ Aspecten die hierbij een rol spelen zijn: bewustwording van de leerintenties; weten

---

⁶⁵ "Domein C: Verdiepen," het examenprogramma, handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verdiepen/>.

⁶⁶ "Domein D: Verbinden," het examenprogramma, handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verbinden/>.

⁶⁷ "Het examenprogramma," handreiking SE CKV, SLO, laatst gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/>.

⁶⁸ A.A. Weijnen en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen, *Prisma woordenboek Nederlands*, 43^e druk (Utrecht: Uitgeverij het Spectrum, 2008), 144.

⁶⁹ John A.C. Hattie, *Visible Learning, A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement* (Londen; New York: Routledge, 2009), 23.

wanneer een leerling erin slaagt die intenties te bereiken; voldoende inzicht hebben in het begrip van de leerling als hij of zij werkt aan een taak en genoeg weten van de inhoud om zinvolle en uitdagende ervaringen te bieden in een soort progressieve ontwikkeling.⁷⁰ Volgens de afdeling vakdidactiek kunsttheorie van het landelijk expertisecentrum mens- en maatschappijvakken omvat de vakdidactiek van de kunstvakken, zoals culturele kunstzinnige vorming, kunst (algemeen) en kunstgeschiedenis, het opstellen van leerdoelen die passen bij de eindtermen van het vak; het ontwerpen van nuttige leertaken; het maken van doeltreffende, motiverende en activerende werkvormen; het toetsen van leerdoelen en het leerproces, evenals het begeleiden van het leerproces.⁷¹ Docenten kunnen dus invloed hebben op het leren en de motivatie van leerlingen door goede leeractiviteiten en activerende werkvormen aan te bieden om de lesdoelen te behalen. Scholen, docenten en leerlingen kunnen gebruik maken van methodes die aansluiten bij de examenprogramma's.

Conclusie

Het examenprogramma kunst (algemeen) bestaat in totaal uit acht eindtermen. Eindterm één heeft betrekking op de bekend veronderstelde termen en begrippen om twee doelen te bereiken, namelijk gepaste receptie en reflectie (vaardigheden) en het begrip van verbanden tussen kunst en cultuur (kennis). De eindtermen twee tot en met zeven vallen onder de zes subdomeinen voor reflectie, waarbij de leerling aangeeft hoe de functie van kunst en het kunstwerk zelf samengaat. Eindterm acht bestaat uit zes onderwerpen waarop de leerling zijn kennis en vaardigheden kan toepassen.

Het examenprogramma ckv bestaat daarentegen in totaal uit elf eindtermen die verdeeld zijn onder de domeinen A tot en met D. De eindtermen onder domein A zijn gericht op verkenning van de eigen ervaring met kunstuitingen. De eindtermen onder domein B omvatten het beschouwen (vanuit meerdere dimensies) en waarderen van kunstuitingen en activiteiten in professionele contexten, waardoor verbreding van de eigen ervaring plaatsvindt. De eindtermen onder domein C zijn gericht op het doen van onderzoek naar (een deel van) het artistieke proces. De eindtermen onder domein D zijn gericht op het leggen van verbindingen tussen de verschillende domeinen in combinatie met het reflecteren op de eigen ontwikkeling.

In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs wordt er gezorgd voor passende leerdoelen bij de eindtermen van de twee vakken en worden er leertaken en activerende werkvormen ontworpen, zodat leerlingen de vereiste vaardigheden kunnen ontwikkelen. De leerdoelen en het leerproces, dat plaatsvindt onder begeleiding, worden uiteindelijk getoetst.

---

⁷⁰ Hattie, *Visible Learning*, 23.

⁷¹ "Vakdidactiek," Landelijk expertisecentrum, vakdidactiek Kunsttheorie-VO, geraadpleegd op 17 april 2020, <https://www.expertisecentrum-kunsttheorie.nl/vakdidactiek/>.

Hoofdstuk 2. De geschiedenis van Landgoed Fraeylemaborg in vier objecten

In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van Landgoed Fraeylemaborg verteld in vier objecten, die van elkaar verschillen in medium en prominentie. De objecten zijn gekozen op basis van drie criteria. Ten eerste moest het object betrekking hebben op één (of meerdere) van de in hoofdstuk één genoemde invalshoeken, onderwerpen, dimensies en disciplines van het kunst- en cultuuronderwijs voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Deze staan onder iedere beschrijving weergegeven. Ten tweede moest het object een verband hebben met het landgoed zelf en/ of het leven op de borg. Ten derde moest het object geplaatst kunnen worden in een bepaalde traditie in de kunstgeschiedenis, bijvoorbeeld met betrekking tot materiaal of techniek. Door middel van deze criteria wordt er in dit hoofdstuk een basis gelegd voor de inhoud van het educatieve programma dat in hoofdstuk drie wordt uitgewerkt en wordt er een antwoord gegeven op de deelvraag: Welke objecten kunnen in samenhang de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen en tegelijkertijd kennis bieden over de onderwerpen die tijdens de vakken kunst (algemeen) en culturele kunstzinnige vorming (ckv) worden aangeboden?

Uit de tentoongestelde objecten van Museum Landgoed Fraeylemaborg zijn de volgende vier objecten gekozen, die achtereenvolgens in dit hoofdstuk worden besproken:

1. *Turfbak in trompe l'oeil*, meubel: vurenhout; knopjes lade: koper, roodgevlamd gelakt (schijnmahonie), 97 x 86 x 42 cm, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraeylemaborg.
2. Johan Sterenberg (ca. 1650-na 1691), *Portret van Henric Piccardt*, circa 1675, olieverf op doek, 90 x 66 cm, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraeylemaborg.
3. Anco Wigboldus (1900-1983), *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw*, 1938, inkt en waterverf op papier, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraeylemaborg.
4. *Groene glazen bol*, glas, 30 cm, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraeylemaborg.

Deze objecten zijn niet alleen geselecteerd, omdat deze voldoen aan de drie criteria, maar ook omdat deze elkaar aanvullen en zorgen voor samenhang. Enerzijds is er gekozen voor een object dat voor de bezoeker direct opvalt bij binnenkomst van de ruimte, namelijk het *Portret van Henric Piccardt* (1675) dat boven de schouw hangt in de bibliotheek. Anderzijds staat de *Turfbak in trompe l'oeil* verscholen achter een deur in de keuken. Opvallende en minder opvallende werken krijgen in dit onderzoek even veel belangstelling. Verder vertellen deze objecten de geschiedenis van de Fraeylemaborg enigszins in chronologische volgorde: van het ontstaan van de borg tot het gezin dat als laatst de borg bewoonde. Daarbij vertonen de objecten meerdere raakvlakken met de examenonderwerpen en was er van de

Turfbak in trompe l'oeil en de *Groene glazen bol* weinig tot niets gedocumenteerd. Het *Portret van Henric Piccardt* is daarnaast in meerdere bronnen te vinden als afbeelding bij de biografie van Henric Piccardt, maar wordt niet beschreven als een opzichzelfstaand kunstwerk. In dit hoofdstuk is van dit werk een visuele beschrijving toegevoegd. In eerste instantie was de keuze ook gevallen op een vijfde object, namelijk een object van Chinees porselein. Deze is uiteindelijk niet opgenomen in dit hoofdstuk, omdat Chinees porselein een accent is binnen het onderwerp 'de burgerlijke cultuur van Nederland in de zestiende eeuw' van het vak kunst (algemeen) voor vwo en niet voor havo. Voor vwo staat dit onderwerp de komende drie jaar niet op het programma voor het examen, waardoor het object voor nu geen toegevoegde waarde heeft.

De beschrijvingen van de objecten vormen samen de leerinhoud van het educatieve programma. Het is de bedoeling dat de educatief medewerkster deze teksten gebruikt voor de invulling van de onderwijsactiviteiten. Met andere woorden haalt zij uit de teksten de informatie die zij wil overbrengen in het educatieve programma en past zij deze indien nodig aan op het niveau van de leerlingen.

Object 1: *Turfbak in trompe l'oeil*

Afbeelding 1. *Turfbak in trompe l'oeil*, meubel: vurenhout; knopjes lade: koper, roodgevlamd gelakt (schijn-mahonie), 97 x 86 x 42 cm, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraeylemaborg.

In de keuken van de Fraeylemaborg staat naast de trap, die van de gang naar de keuken loopt, een mahoniehouten secretaire met drie laden, totdat het bovenste rolluik wordt opgedaan. Dit is geen secretaire, maar een turfbak die de vermomming heeft gekregen van een ander object. Hierdoor blijft de turfbak vaak onopgemerkt in het gezichtsveld van de museumbezoeker. Dit gezichtsbedrog wordt in de kunst *trompe l'oeil* genoemd. Dit object zet de bezoeker niet alleen op het verkeerde spoor wat betreft de functie, maar wekt ook de illusie van materiaal, namelijk dat het object bestaat uit mahoniehout. De turfbak is daarentegen gemaakt van vurenhout en beschilderd met een mahoniehouten imitatie. Of een secretaire thuishoort in een keuken? Nee, dat niet. Deze is daar juist geplaatst voor de grap.

De keuken als oudste deel van de Fraeylemaborg

De Fraeylemaborg heeft een lange geschiedenis en werd waarschijnlijk voor 1300 als 'steenhuys' gesticht. Vanaf het eind van de twaalfde eeuw kon er dan ook al baksteen, de zogenaamde kloostermop⁷², worden gebruikt als bouw materiaal. Dit had zo zijn voordelen ten opzichte van lokaal beschikbare materialen, waaronder hout, stro en riet, die tamelijk brandbaar zijn. Daarnaast is baksteen gebakken klei en klei was in Groningen voldoende aanwezig, naast turf uit de omliggende veengebieden die als brandstof diende om de ovens te stoken voor het bakken van de klei. Met baksteen was het mogelijk om een sterk en verdedigbaar gebouw te maken waarin de kostbare oogst kon worden opgeslagen. Deze verdedigende functie behield het tot circa 1500. De keuken wordt gezien als deel van het oorspronkelijke steenhuis, waardoor het als het oudste onderdeel van de borg kan worden beschouwd. Het bewijs hiervoor zijn de dikte van de muren (bijna 70 cm), het formaat van de bakstenen (32 cm lang, 15 cm breed en 10 cm dik) en de lichtopeningen. Buiten de keuken bestond het steenhuis uit een kelder, een of twee verdiepingen en een kap en werd het omringd door een gracht. De bewoners van steenhuizen waren hoofdelingen (leidende personen zonder erfelijke titel) en zij waren niet bepaald onbemiddeld, waardoor het niet onvoorstelbaar is dat de steenhuizen uitgroeiden tot borgen.⁷³ Na het einde van de oorlog in de Ommelanden in 1594 kwam de woonbaarheid van de borgen voorop te staan. Hierdoor konden in de bouwkunst vrijere vormen worden ontwikkeld.⁷⁴

---

⁷² "De kloostermop, ook wel kloosterstenen of monniksstenen genoemd, is een bijzondere baksteen. De naam is ontstaan, omdat deze bakstenen door monniken zijn gebakken. De kloostermop is geen goedkope steen, omdat deze doorgaans groter was dan de gemiddelde baksteen. De klei die voor deze stenen gebruikt werd, had een andere manier van bakken, waarschijnlijk door Friese monniken ontwikkeld."

"Kloostermoppen," Destijds bijzondere vloeren & historische bouwmaterialen, geraadpleegd op 20 juni 2020, <https://www.destijdsch.nl/shop/bouwmaterialen/gebikte-metselstenen/kloostermoppen-1>.

⁷³ Jan Battjes en Hans Ladrak, *De toren uit het midden: Bouwhistorie en ontwerpmethodiek van de Fraeylemaborg en het Slochterbos* (Groningen: Uitgeverij Monnier, 2010), 19-29.

⁷⁴ Battjes en Ladrak, *De toren uit het midden*, 57.

Het stoken van de kachel

Evert Jan Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren (1875-1952) kocht in 1913 zijn broer en zussen uit, zodat hij de nieuwe eigenaar werd van de Fraeylemaborg. Hij leefde samen met zijn vrouw Catharina Cornelia Star Numan (1879-1965) op de borg en kreeg twee dochters, Jeanne Agatha (1910-2002) en Geertruida Hermanna Louisa Christina (1915-2008).⁷⁵ Naast de familie was er voldoende personeel aanwezig. Mevrouw Woltjer (1924-2015) begon in 1942 met haar werk als kamermeisje en huishoudster op de borg en werkte op deze locatie tot 1948. In een interview met conservator Henny van Harten-Boers vertelt zij over de turf die werd gebruikt voor het stoken:

“Er werd altijd turf gegraven, dat moest weer gedroogd worden en dat werd naar binnen gebracht voor de winter. Het turfhok in de keuken werd gevuld en daar werd mee gestookt. Er waren heel veel kachels in de borg. [...] Dat was een heel gesjouw, dat moest bijgehouden worden. Dat deden we met elkaar, niet één alleen.”⁷⁶

Ook mevrouw Klinker-Menninga (geboren 1924), die tijdens de Tweede Wereldoorlog een jaar werkte als kamermeisje op de Fraeylemaborg, beschreef het stoken:

“Voor het stoken hoefden we niet te zorgen, dat deed Freerk van der Sluis. De Eetkamer eerst. Verder werd er niet veel gestookt hoor. Wij werden warm door de kokerij op de kachel, die brandde altijd. 's Zomers ook, want er moest toch gekookt worden. Maar in zo'n burcht wordt het niet te koud en niet te warm.”⁷⁷

Aangezien er in de keuken een turfhok te vinden is en door de borg heen een groot aantal kachels, zou het best mogelijk zijn geweest dat er ook turfbakken aanwezig waren in de borg, zodat het turf gemakkelijker te pakken was voor gebruik. Evert Jan van der Hoop⁷⁸ had een speciale belangstelling voor kunst en het interieur van de borg. Hij kocht regelmatig antieke objecten.⁷⁹ Een turfbak in *trompe l'oeil*, die als het ware verdwijnt in het interieur is zeker geen verkeerd beeld in een borg. De turfbak komt niet uit het oorspronkelijke interieur van de Fraeylemaborg, maar het had zo gekund. Het meubelstuk als antiek object kon namelijk gekocht worden bij een antiquair of

---

⁷⁵ Henny van Harten-Boers, *Toen gewoon, achteraf bijzonder. Herinneringen aan het landgoed Fraeylemaborg, 1920-1970* (Slochteren: Stichting Landgoed Fraeylemaborg, 2015), 10-14.

⁷⁶ Van Harten-Boers, *Toen gewoon, achteraf bijzonder*, 110.

⁷⁷ Van Harten-Boers, *Toen gewoon, achteraf bijzonder*, 96.

⁷⁸ Afkorting van de eerder genoemde Evert Jan Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren.

⁷⁹ Van Harten-Boers, *Toen gewoon, achteraf bijzonder*, 10-13.

kunsthandelaar. De turfbak dateert uit de negentiende eeuw, mede omdat deze is beschilderd in *trompe l'oeil*. Dit genre bereikte in de Hollandse Gouden Eeuw namelijk een hoogtepunt.⁸⁰

Trompe l'oeil

Het *trompe l'oeil* schilderen is een artistieke praktijk die sinds de klassieke oudheid al wordt toegepast. Een visueel bekende vorm, of materiaal, wordt als uitgangspunt genomen voor het kunstwerk, die vragen oproept met betrekking tot de uitgebeelde betekenis van het object zelf. Kunstenaars die *trompe l'oeil* schilderden deden afstand van het hoge niveau van artistieke waarheid en schoonheid, met andere woorden van het academische genre van de geschiedenischilderkunst, voor onderwerpen die het banale, onvolmaakte en verouderde prezen. Doordat kunstenaars genoten van de precieze replicatie van details, werd de eeuwenoude regel van Griekse filosoof Aristoteles (384 v.Chr.-322 v.Chr.) dat imitatie gegeneraliseerd moest worden en de natuur geïdealiseerd verworpen.⁸¹ In het algemeen is de illusie van elke *trompe l'oeil* slechts tijdelijk. Het gaat om een eerste indruk, want als het object nauwkeurig wordt waargenomen, dan kunnen details zichtbaar worden die aangeven dat het object niet echt is en dat het gaat om een illusie. De aantrekkingskracht van dit soort werken is dat ze de beschouwer aansporen om op zoek te gaan naar de manier waarop het kunstwerk de werkelijkheid imiteert. Eenmaal bewust van de illusie kan de beschouwer het kunstwerk proberen te interpreteren door de materialen en technieken te analyseren die het gezichtsbedrog veroorzaken. *Trompe l'oeil* roept de beschouwer op om zijn of haar bewustzijn te gebruiken en kritisch naar het kunstwerk te kijken.⁸²

De Nederlandse kunstschilder en theoreticus Samuel van Hoogstraten (1627-1678) vergelijkt in zijn boek *Inleyding tot de hooge der schilderconst: anders de zichtbaere werelt* (1696) een schilderij met “een spiegel van de natuur, welke dingen laat lijken op dat wat ze niet zijn”.⁸³ Hij is van mening dat kunst de natuur weerspiegelt en dat het de taak is van schilders om oneindige reflecties te maken. Zijn metafoor heeft betrekking op het misleidende aspect van het beeld dat de schilder produceert. In de zeventiende eeuw werden kunstenaars, evenals redenaars, uitgemaakt als bedriegers.⁸⁴

---

⁸⁰ “Trompe l'oeil: gezichtsbedrog in de Gouden Eeuw,” Dordrechts Museum, geraadpleegd op 25 mei 2020, <https://www.dordrechtmuseum.nl/tentoonstellingen/gezichtsbedrog/>.

⁸¹ Wendy Bellion, *Citizen Spectator: Art, Illusion, and Visual Perception in Early National America* (Chapel Hill, North Carolina: University of North Carolina Press, 2011), 6.

⁸² Catherine Parayre, “Panoramic trompe-l'oeil: C'était toute une vie by François Bon,” in *Disguise, Deception, Trompe-l'oeil: Interdisciplinary Perspectives*, red. Leslie Boldt-Irons, Corrado Federici en Ernesto Virgulti (New York, Peter Lang Publishing, Inc., 2009), 107.

⁸³ Thijs Weststeijn, Beverly Jackson en Lynne Richards, *The Visible World: Samuel van Hoogstraten's Art Theory and the Legitimation of Painting in the Dutch Golden Age* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008), 269.

⁸⁴ Weststeijn, Jackson en Richards, *The Visible World*, 269-270.

De Italiaanse Sperone Speroni (1500-1588) schrijft dat het enthousiasme voor imitatie in alle beeldende kunst naar voren komt. Kunst bestaat volgens hem uit een procedure waarbij de beschouwer door een aantal “argumenten” wordt afgeleid, waardoor hij of zij het kunstwerk ervaart als de zichtbare wereld. Een sculptuur, of in dit geval een meubelstuk, heeft in deze optiek een extra argument ten opzichte van de schilderkunst: driedimensionaliteit. Daarentegen stelt Speroni dat het uitsluitend veranderen van identiteit minder uitdagend is dan creëren van een gelijkenis. Uiteindelijk gaat het nog steeds om een misleiding, illusie of gezichtsbedrog, waarbij de beschouwer wordt geconfronteerd met iets dat zich voordoeft als iets anders.⁸⁵

Naast de turfbak zijn er in de Fraeylemaborg nog meerdere vormen van gezichtsbedrog te vinden. De trap naar de rechtervleugel van de borg oogt als marmer, maar is hout beschilderd met een marmerimitatie. Deze soort beschildering, waarvan het de bedoeling is dat het object op marmer lijkt, wordt ook wel ‘klatermarmer’ genoemd.⁸⁶ Verder hangen boven de schouw en de deur in de eetkamer twee kunstwerken van Egbert van Drielst (1745-1818). Deze dateren uit 1775 en zijn gemaakt met olieverf op doek. Het zijn *grisailles*, of grauwschilderingen. Dit zijn schilderijen in grijze tinten met geen of weinig kleurschakeringen die werden gebruikt als paneelvulling in wandbetimmeringen. In de zeventiende en achttiende eeuw werden deze steeds meer gebruikt als imitatie van witmarmeren beeldhouwwerk. Jacob de Wit (1695-1754) was gespecialiseerd in het maken van deze schilderijen, waardoor er deze vaak ‘witjes’ worden genoemd.⁸⁷

---

⁸⁵ Weststeijn, Jackson en Richards, *The Visible World*, 281.

⁸⁶ *Fraeylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers* (juli 2016), 31.

⁸⁷ *Fraeylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers*, 16.

KUNST (ALGEMEEN)

Onderwerp: de cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw

- Accenten binnen het onderwerp: vorm en functionaliteit
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht':
  - Verzamelingen: individuen, naar eigen smaak

Onderwerp: de burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw

- Accenten binnen het onderwerp: genres in de schilderkunst
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en esthetica':
  - Aristotelische principes (in het theater)
  - Originaliteit: inventiviteit en 'blijven bij je stiel'
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht':
  - 'Studie' oudheid belangrijk

CKV

Dimensie: feit en fictie; schoonheid en lelijkheid; autonoom en toegepast

Disciplines: beeldende kunst; design

Figuur 5. Onderwerpen en invalshoeken die te gebruiken zijn voor het bespreken van de *Turfbak in trompe l'oeil*.⁸⁸

---

⁸⁸ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021, versie 2* (Utrecht, juni 2019), 14; College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) havo | Syllabus centraal examen 2021, versie 2* (Utrecht, juni 2019), 8.

Object 2: Portret van Henric Piccardt

Afbeelding 2. Johan Sterenberg (ca. 1650-na 1691), *Portret van Henric Piccardt*, circa 1675, olieverf op doek, 90 x 66 cm, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraylemaborg.

Boven de kachel in de bibliotheek hangt in een sierlijke lijst het *Portret van Henric Piccardt*, dat is geschilderd door Johan Sterenberg (ca. 1650-na 1691) rond 1675. Het schilderij is door de Gerrit van Houten Stichting in 2016 gekocht van een particulier en komt uit de oorspronkelijke collectie van de Fraylemaborg. “Dit portret hing sinds mensenheugenis boven de haard in de bibliotheek.”⁸⁹ Een openhaard of kachel trekt in de ruimte vaak direct de aandacht, waardoor het schilderij als een pronkstuk erboven kon worden opgehangen. Centraal op het doek is het bovenlichaam van Henric Piccardt (1636-1712) in een licht naar links gedraaide positie te zien. Zijn hoofd is frontaal afgebeeld en hij kijkt de beschouwer rechtstreeks aan, als de beschouwer recht voor het kunstwerk staat. Piccardt is afgebeeld met een weelderige bos bruin krullend lang haar. Dit was waarschijnlijk een pruik. Om zijn hals draagt Piccardt een cravat. Dit is een sjaal gemaakt van witte linnen en het heeft uiteinden van kant. Deze wordt in de zeventiende eeuw zowel door mannen, als door vrouwen, gedragen.⁹⁰ De

---

⁸⁹ *Fraylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers*, 52. Van wie deze uitspraak is, is niet beschreven.

⁹⁰ “Sjaal, een overzicht door de eeuwen heen,” Sjaal historie, Counting flowers, geraadpleegd op 27 mei 2020, <https://www.countingflowers.nl/sjaal-historie>.

cravat van Piccardt is geknoopt, versierd met een sieraad (een soort broche) en de kanten uiteinden vallen geplooid naar beneden. Vervolgens hangen er nog twee klossen aan. Piccardt draagt verder een met sierlijke, organische vormen gedecoreerde mantel. De mantel heeft een donkere kleur dat door de lichtwerking varieert van blauwgrijs naar bruin. Hierop contrasteert de versiering op zijn rechterarm met lichtere kleur, namelijk wit en beige. Onder de mantel draagt hij een donkerrood en geel kledingstuk. Het portret heeft een zwartbruine achtergrond en een geschilderd kader. Het kader is ovaal en overlapt het bovenlichaam van Piccardt, waardoor het de suggestie wekt dat hij zich achter het kader bevindt. Met andere woorden kijkt de beschouwer naar Piccardt door een soort doorkijkje. Dit effect wordt versterkt door de suggestie van materiaal, namelijk steen. Het kader lijkt op een reliëf dat onderdeel uitmaakt van de architectuur. Op het onderste gedeelte van het doek loopt een horizontale balk, die gedeeltelijk achter het kader verdwijnt. Het kader zelf heeft onderaan krullende vormen en een embleem met daarop een poot van een vogel en een kroon. Bovenaan op het kader zijn er aan weerszijden lauriertakken afgebeeld die in het midden naar elkaar toe buigen. Deze hebben dezelfde grijsbruine kleur als de rest van het kader. Rechts onderin heeft Sterenberg het werk gesigneerd. Het gehele schilderij is vrij realistisch geschilderd met een fijne penseelvoering in het beeld van Piccardt en een grove penseelvoering in het kader. De lichtinval komt recht van voren, waardoor het gezicht van Piccardt goed zichtbaar is. Opvallend is dat het licht ook weerkaatst op het kader, waardoor het samen een geheel vormt.

Het leven van Henric Piccardt

Henric Piccardt was de zoon van predikant Gualtherus Piccardt en Harmanna van Olingh en werd geboren op 25 maart 1636 in de pastorie van Woltersum. Hij had twee broers en een zus, namelijk Johan, Alexander en Adelheid. Piccardt heeft gestudeerd aan de Groninger Universiteit en aan de Academie van Vrieslant te Franeker. Hierna vertrok hij naar Frankrijk waar hij aan de universiteit van Rouen de titel van meester in de rechten behaalde. Vervolgens reisde hij door naar Parijs, de stad van de Zonnekoning, zoals Lodewijk XIV (1638-1715) werd genoemd. Piccardt deed zijn intrede aan het hof en werd uiteindelijk zelfs kamerheer van de koning, waardoor hij zich in de hoogste kringen bevond. In 1663 gaf hij met het voorrecht van de koning een gedichtenbundel uit met de titel *Les poésies françoises*. Hij droeg deze op aan madame Suzanne de Pons. Hij schreef onder andere sonnetten en madrigalen. Om zijn levensstandaard vol te houden zou Piccardt op originele wijze geld hebben bijverdiend. Hij vermomde zich als liedzanger en kreeg bij de Pont-Neuf, de oudste brug van Parijs, door zijn harpspel en zang behoorlijke giften. Piccardt was dus een veelzijdig man. Hij was muzikant, jurist, erudiet, bereisd, verbaal begaafd en had een talent voor belangrijke sociale contacten. Er zou gezegd kunnen worden dat hij een *homo universalis* was, oftewel een veelzijdige man. Na een vrijpartij

die niet naar wens was verlopen moest Piccardt rond 1665 vluchten naar Straatsburg. Hij bracht een aantal jaren door in Duitsland en Italië, waarna hij vanaf 1668 weer regelmatig in de 's Gravenhage te vinden was. In het politieke centrum ontmoette hij belangrijke personen en kwam hij mogelijk ook in contact met stadhouder Willem III en zijn hof. Daarnaast maakte hij hier voor het eerst kennis met jonker Osebrandt Jan Rengers van Slochteren. Rengers was een vooraanstaand vertegenwoordiger van de Groninger Ommelanden en zou later zijn schoonvader worden.⁹¹

In 1672 werd door koning Lodewijk XIV van Frankrijk de oorlog verklaard aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hierdoor was het "rampjaar" aangebroken. De Nederlanden werden niet alleen aangevallen vanuit Frankrijk, maar ook vanuit Engeland en Duitsland. Van 12 juli tot 17 augustus werd Groningen belegerd door Christoph Bernhard von Galen (1606-1678), bisschop van Münster, ook wel "Bommen Berend" genoemd. Groningen hield stand en na de aftocht van de bisschop was Groningen "ontzet". Piccardt keerde in mei van 1672 terug naar Groningen en werd door al zijn connecties met Frankrijk en Duitsland als een verdacht persoon gezien. Mede omdat hij omging met Osebrandt Jan Rengers van de Fraeylemaborg, werd hij gevangengezet vanwege veronderstelde medeplichtigheid. Uiteindelijk kon het stadsbestuur niets tegen hem bewijzen en werd hij in 1673 vrijgelaten en in zijn eer hersteld. Piccardt onderhield zijn relaties met de bewoners van de Fraeylemaborg en trouwde in 1680 met Anna Elisabeth Rengers (1657-1704). Zij gingen wonen op de borg Klein Martijn in Harkstede.⁹² In 1690 werd Piccardt de nieuwe eigenaar van de Fraeylemaborg, omdat Rengers zoon Evert kampte met grote schulden. De borg verkeerde niet meer in een goede staat en was toe aan onderhoud. Piccardt en zijn vrouw hadden niet heel veel geld en zij hadden nog het plan om een kerk te bouwen in Harkstede. Hierom deed Piccardt beroep op een oude vriend, namelijk prins Willem III van Oranje, ondertussen ook koning van Engeland. Hij kreeg een lening, waarmee hij onder andere de oostvleugel liet aanbouwen om zo Willem III een passende logeerruimte op de borg te kunnen aanbieden. Verder liet hij ook een tuin aanleggen. Op deze manier kon hij zijn gasten op een nette manier ontvangen in zijn tweede huis en bovendien werd de borg ook gebruikt als jachtslot.⁹³ Piccardt overleed op 6 mei 1712.⁹⁴

Zeventiende-eeuwse portretkunst in de Republiek der Verenigde Nederlanden

De zeventiende eeuw kan worden gezien als de bloeiperiode van de barokkunst, wat in de Noordelijke Nederlanden vooral de kunst was van de burgerij. Schilders in de Nederlanden richtten zich op het

---

⁹¹ Henny van Harten-Boers, *Fraeylema VerEeuwigd: Eeuwwisselingen op het landgoed Fraeylemaborg 1700 – 1800 – 1900* (Slochteren: Stichting Landgoed Fraeylemaborg, 1999), 9-10.

⁹² Van Harten-Boers, *Fraeylema VerEeuwigd*, 11-14.

⁹³ Van Harten-Boers, *Fraeylema VerEeuwigd*, 16-19.

⁹⁴ Van Harten-Boers, *Fraeylema VerEeuwigd*, 24.

verbeelden van de werkelijkheid. Deze schilderijstijl wordt ook wel het realisme genoemd. De levensechte vorm van portret- en genreschilderkunst was erg populair bij de welvarende middenklasse. Met de toenemende welvaart groeide de vraag naar portretten.⁹⁵ Voor de Nederlanders in deze tijd functioneerde kunst als een sociaal cement, dat de gedeelde overtuigingen en ambities versterkte die hielpen om de staten (Holland, Utrecht, Zeeland, Friesland, Stad en Lande (Groningen), Drenthe, Overijssel en Gelderland) te verenigen. Het was gebruikelijk dat mensen uit verschillende sociale en economische klassen hun huis decoreerden met schilderijen die in hun eigen tijd of iets eerder waren gemaakt. Omdat er geen sprake was van eeuwenoude overheersing, en/ of steun, van hoofse en religieuze patronage, waren de schilders vrij om nieuwe vormen van kunst uit te oefenen. Zij schilderden vooral voor de lokale markt en zorgden voor een grote diversiteit. Veel kunstenaars werden experts op het gebied van een bepaald genre, zoals landschappen, portretten, stillevens of scènes uit het dagelijkse leven. De nadruk op schilderen van mensen en onderwerpen uit de natuur was een reactie op het gebrek aan belangstelling voor religieuze schilderijen in het protestantse land. Kerken werden immers niet versierd met schilderijen en er was weinig behoefte aan devotieele afbeeldingen.⁹⁶

De portretkunst breidde zich uit, waardoor er veel verschillende portretten werden gemaakt: van individuen tot echtparen, familiegroepen en burgerlijke machthebbenden. Enerzijds werden er schilderijen nagemaakt van portretten van leden van het hof. Anderzijds werd er in schilderijen de nadruk gelegd op kwaliteiten en activiteiten die overeenkwamen met de positie van de burgerij. In het algemeen bestond de behoefte om het hoofd en de handen te benadrukken van de niet-aristocratische persoon in plaats van het bovenlijf en het genitale gebied dat traditioneel gezien kenmerkend was voor de adel. Met andere woorden werden de lichaamsdelen die verband houden met het ontstaan en uitvoeren van gedachten, de geest en persoonlijkheid benadrukt en niet de lichaamsdelen die geassocieerd worden met de fysieke bekwaamheid om nageslacht te verwekken.⁹⁷ Verder werden portretten in klein formaat, die paste binnen de bescheiden interieurs, populairder en werd het onderscheid tussen portretten en genreschilderijen minder duidelijk.⁹⁸ Het verlangen dat ten grondslag lag aan naturalistische, oftewel naar de zichtbare werkelijkheid gemaakte, portretten was

---

⁹⁵ "17th Century Dutch Painting (1600-80)," Dutch Painting. 17th Century Art in Holland: Portraiture, Genre Paintings and Still Lifes, geraadpleegd op 25 mei 2020, <http://www.visual-arts-cork.com/history-of-art/dutch-painting.htm>.

⁹⁶ Madlyn Millner Kahr, *Dutch Painting in the Seventeenth Century*, 2e editie (New York; Abingdon: Routledge, 2018), "Introduction. The Humanization of Art" via https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=BJdNDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP9&dq=dutch+portraits+17th+century&ots=agEEAyWeLA&sig=bqn4zFvXh0jECOQInuCLgVXu9a8&redir_esc=y#v=onepage&q=dutch%20portraits%2017th%20century&f=false.

⁹⁷ Joanna Woodall, *Portraiture. Facing the subject* (Manchester; New York: Manchester University Press, 1997), 3-4.

⁹⁸ Woodall, *Portraiture*, 3-4.

het overwinnen van 'scheiding': een persoon die ver weg is in tijd, ruimte, of geest blijft in een portret voor eeuwig aanwezig.⁹⁹ Verder houdt portretkunst een samenwerking in tussen de kunstenaar en het model. Er werd gezocht naar een gelijkenis, maar in hoeverre werd het beeld geïdealiseerd, of werden juist de imperfecties van de persoon weergegeven? Dit proces werd nog complexer wanneer de sociale status moest worden afgebeeld.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Woodall, *Portraiture*, 8.

¹⁰⁰ George Keyes, "Portraiture – Mirror or Mask?" *Bulletin of the Detroit Institute of Arts* 83, nr. 1/4. (2009): 5, <https://www.istor.org/stable/23183268>.

KUNST (ALGEMEEN)

Onderwerp: de hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw

- Accenten binnen het onderwerp: hofmuziek; verschuiving van religieuze aandacht naar wereldlijke macht; interieur; Lodewijk XIV
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en religie, levensbeschouwing':
  - Humanisme: portretten en individualisering
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en esthetica':
  - Werkelijkheid en ideaal
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht':
  - Ontworsteling aan 'ambacht'; naar *artes liberales*, ook theoretische kennis. Naast vrije ondernemer toch grootste status als hofkunstenaar.
  - Opdrachtgevers: naast het hof ook kerkvorsten, patronage
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst intercultureel':
  - Ontdekkingsreizen

Onderwerp: de burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw

- Accenten binnen het onderwerp: genres in de schilderkunst
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en religie, levensbeschouwing':
  - Diversiteit van christelijke geloofsovertuigingen
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en esthetica':
  - Protestantse visies op de kunsten
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht':
  - Onderscheid tussen 'ambachtsman' en 'geleerde kunstenaar'
  - Opdrachtgevers: vrije markt, overheden, gezelschappen
  - Organisatie samenleving: de Republiek zoekt zijn plaats tussen grootmachten

CKV

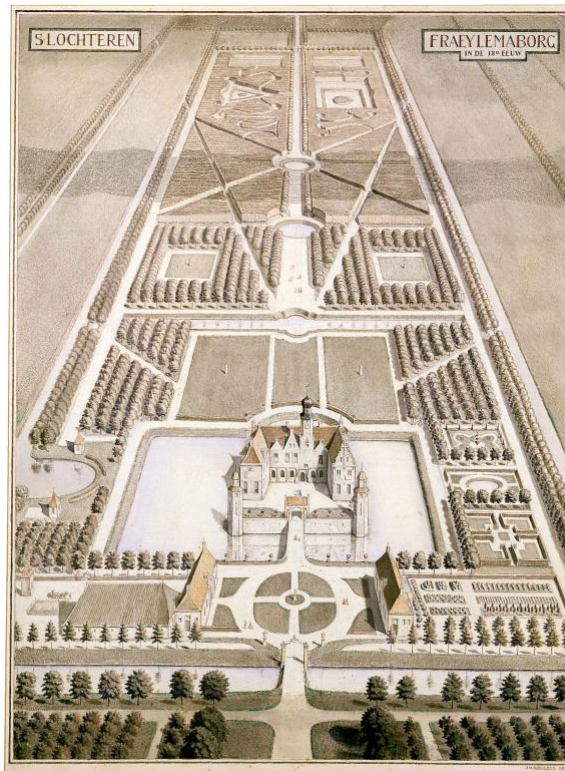
Dimensie: traditie en innovatie; herkenning en vervreemding

Disciplines: beeldende kunst; fotografie

Figuur 6. Onderwerpen en invalshoeken die te gebruiken zijn voor het bespreken van het *Portret van Henric Piccardt*, (ca. 1675) van Johan Sterenberg.¹⁰¹

¹⁰¹ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021*, 10-11; College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) havo | Syllabus centraal examen 2021*, 8.

Object 3: Reconstructietekening van de Fraylemaborg in de 18^e eeuw

Afbeelding 3. Anco Wigboldus (1900-1983), *Reconstructietekening van de Fraylemaborg in de 18^e eeuw*, 1938, inkt en waterverf op papier, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraylemaborg.

In het keldervertrek bij de borgenkaarten hangt ingelijst aan de wand de *Reconstructietekening van de Fraylemaborg in de 18^e eeuw* (1938) van Anco Wigboldus (1900-1983). De tekening toont een historisch beeld van de situatie van Landgoed Fraylemaborg in de achttiende eeuw. In vogelvluchtperspectief wordt de borg en de tuin, die voorzien is van een strak geometrisch patroon, weergegeven. In detail zijn de rechte middenas (de lijn die recht door de tuin naar achteren loopt) en de diagonale zichtassen te zien, evenals de bomenrijen, de ronde vijvers op regelmatige afstand en het doolhof in de achtergrond. De borg zelf is getekend naar een voorbeeld van de borgenkaart van Theodorus Beckeringh (1712-1790) uit circa 1770.¹⁰² De borg heeft torentjes, versierde gevels en een poortgebouw bij de ophaalbrug. Voor de borg loopt de laan uit in een rond plein. Aan de linkerkant van het plein is een boerderij te zien. Deze staat recht tegenover het koetshuis. De daken van de gebouwen zijn ingekleurd met zachte waterverftinten. De tekening is vrij symmetrisch. Verder heeft

¹⁰² "Tekening Fraylemaborg," Collectie Groningen, geraadpleegd op 24 mei 2020, <https://collectiegroningen.nl/bladeren/?cg%5Boid%5D=817&cHash=fceed53ad1fd2f45bcd86ff6fbcc4b9b>.

de tekening het opschrift 'Slochteren, Fraeylemaborg in de 18e eeuw' en is het gesigneerd door Wigboldus.

Afbeelding 4. De Fraeylemaborg, detail van Theodorus Beckeringhs *Borgenkaart* of *Beckeringhkaart*, 1781, gravure (zilverplaat) gedrukt op papier.

Het park

Het park beslaat het grootste deel van de tekening. De rechthoekige vorm van het park is bepaald door de kavelvorm van de omringende landerijen. Rond 1700 kregen de tuinen een geometrisch patroon. Dit was in de tijd dat Henric Piccardt (1636-1712) borgheer was. Hij liet zich inspireren door de formele tuin (in barokke aanleg), ook wel de Franse tuin genoemd. Deze is bekend geworden door koning Lodewijk XIV (1638-1715) van Frankrijk. Kenmerken van de Franse stijl zijn het geometrische patroon, de symmetrie en de middenas, ook wel aangeduid als symmetrieas, zichts of vista.¹⁰³ Verder stonden er verschillende beelden en vazen in het park als uiting van cultuur.¹⁰⁴ Het park heeft een langdurige ontwikkeling doorgemaakt. Toen het Landgoed Fraeylemaborg in een vervallen staat verkeerde in 1781 en de tuin voor lange tijd slecht was onderhouden, kreeg de tuin door de nieuwe eigenaar Hendrik de Sandra Veldtman (1756-1816) meer het ontwerp van een Engelse tuin met een bos.¹⁰⁵ Er werden slingerende paden aangelegd en de waterpartijen kregen meer bochten. Van de aanleg in de

¹⁰³ Battjes en Ladrak, *De toren uit het midden*, 60.

¹⁰⁴ *Fraeylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers*, 100.

¹⁰⁵ Battjes en Ladrak, *De toren uit het midden*, 79.

Franse stijl is de centrale zichttas bewaard gebleven. Deze is vanaf de borg 1,3 kilometer lang.¹⁰⁶ Het park is tegenwoordig in zijn geheel 24 hectare groot.¹⁰⁷

In publicaties over vrijmetselarij en tuinkunst wordt de Fraylemaborg door Heimeric Tromp genoemd als voorbeeld van een park met maçonnieke elementen (elementen die te maken hebben met de vrijmetselarij) in de plattegrond.¹⁰⁸

“Heimerick zegt: In een plattegrond van de Fraylemaborg, die uit deze tijd dateert, zien wij in een van de bosquetten passer en winkelhaak, mogelijk met schietlood afgebeeld; daarnaast wordt de aanleg door een samenstel van verschillende driehoeken gedragen. De rechthoek in het andere bosquet kan verwijzen naar vorm van de loge; het langwerpige vierkant met een punt als symbool van de loge. Ook de grote lanen kunnen als passerlanen worden opgevat.”¹⁰⁹

In het deel van het park waar Heimerick spreekt over passerpunten, herkent Cees de Vriesch ook nog het alziend oog, de winkelhaak en de vlammeende ster (zie afbeelding 5).¹¹⁰

Toen Henric Piccardt vluchtte uit Parijs naar Straatsburg werd hij geholpen door leden van een genootschap uit Parijs. Dit genootschap zou kunnen worden gezien als een voorloper van de vrijmetselaarsloge¹¹¹. De rest van zijn leven bleef Piccardt verbonden met de vrijmetselarij, waardoor het mogelijk zou zijn dat er maçonnieke elementen zitten in het ontwerp van de tuin.¹¹² Daarnaast was De Sandra Veldtman een actief lid van de loge L’Union Provinciale en werd hij sterk door vrijmetselaarsymbolen aangesproken.¹¹³ De vraag is of Piccardt de symbolen heeft opgenomen in het eerste ontwerp van de tuin of dat De Sandra Veldtman de tuin heeft aangepast.

---

¹⁰⁶ “JMD-T-511,” Jan Menze van Diepen Collectie, geraadpleegd op 24 mei 2020, <https://www.vandiepencollectie.nl/nl/geen-categorie-nl/groningen-op-de-kaart/jmd-t-511/>.

¹⁰⁷ *Fraylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers*, 99.

¹⁰⁸ “Fraylemaborg (3),” Tuinhistorisch Genootschap Cascade, laatst gewijzigd op 23 april 2009, <http://www.cascade1987.nl/2009/04/23/>.

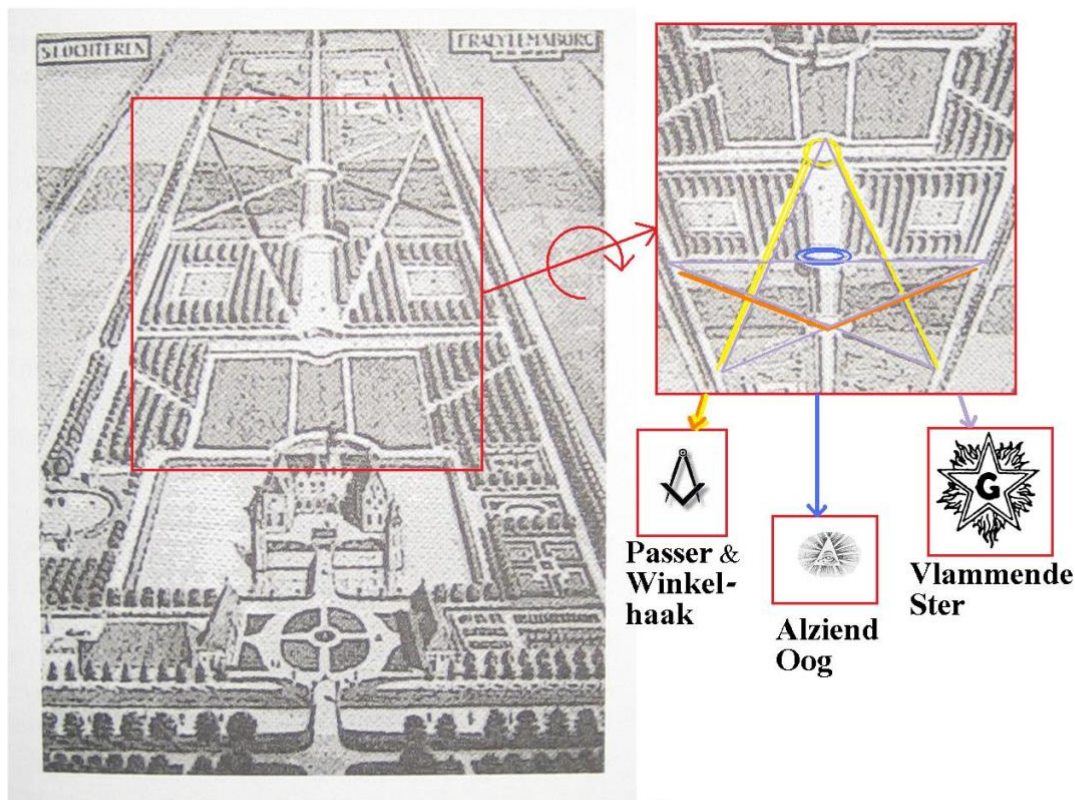
¹⁰⁹ Tuinhistorisch Genootschap Cascade, “Fraylemaborg (3).”

¹¹⁰ Tuinhistorisch Genootschap Cascade, “Fraylemaborg (3).”

¹¹¹ Internationaal genootschap dat is opgedeeld in loges. Vrijmetselaars hadden het doel om een hoger spiritueel en ethisch niveau te bereiken door middel van onderling overleg en geheime rituelen. “Vrijmetselarij,” Kopie van ‘RKK – Lijst [Encyclopedie Katholiek Nederland]’, Encyclo.nl Nederlandse Encyclopedie, geraadpleegd op 26 mei 2020, <https://www.encyclo.nl/lokaal/10692>.

¹¹² “De vluchteling,” Timeline Stories, Museum Landgoed Fraylemaborg, geraadpleegd op 25 mei 2020, https://fraylemaborg.nl/cool_timeline/1665/.

¹¹³ A.Th. ten Houten, et al., *Vrijmetselaren: 250 jaar en meer*, deel 1 van *Orde van Vrijmetselaren* (De Vrije Metselaar, 2006).

MAÇONNIEKE SYMBOLIEK IN DE TUIN VAN DE FRAEYLEMABORG

Afbeelding 5. Vogelvucht Fraeylemaborg door Anco Wigboldus en maçonnieke elementen door Cees de Vriesch.¹¹⁴

De kunstenaar Wigboldus

Wigboldus maakte als kunstenaar deel uit van de Groninger kunstkring de Ploeg. Hij behaalde zijn mo-
tekenakte aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag en heeft daarna een opleiding
gevolgd aan het Hoger Instituut van Schone Kunsten te Antwerpen. Hij is het meest bekend geworden
door zijn stadsgezichten en schilderijen van borgen, kastelen en parken, maar hij maakte ook
portretten, keramische plastieken en reliëfs.¹¹⁵

De *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18e eeuw* werd door Wigboldus gemaakt
in de tijd dat Evert Jan Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren (1875-1952) eigenaar was

¹¹⁴ Tuinhistorisch Genootschap Cascade, "Fraeylemaborg (3)."

¹¹⁵ "Anco Wigboldus," Historische Kring Zuidhorn, geraadpleegd op 24 mei 2020,
<https://www.historischekringzuidhorn.nl/themes/anco-wigboldus/>.

van de Fraeylemaborg. In het boek *Huizen en parken die ik tekende* (1961) vertelt Wigboldus over zijn contact met Evert Jan van der Hoop:

“Met de oude plannen van de tuinen, die hij mij verschafte, reconstrueerde ik een aanzicht van Slochterens burcht in de 18de eeuw en de familie bezit deze afbeeldingen, gereproduceerd in diverse grootte. Bij de besprekingen over die reconstructie zaten wij in zijn werkkamer, met als achtergrond een deel der uitgebreide bibliotheek, die bijna voor de helft gewijd was aan de historie van ons Vorstenhuis.”¹¹⁶

Met andere woorden kon Wigboldus gebruik maken van authentieke documentatie van het park, waaronder tekeningen en kaarten, voor het maken van een goede reconstructie van de aanleg van het park in de achttiende eeuw. Hij tekende veel details correct, maar tegelijkertijd bleef hij een kunstenaar, waardoor hij zaken naar eigen inzicht aanvulde en er een sfeervolle tekening van maakte.¹¹⁷ In een interview vertelt hij zelf over zijn positie in de relatie tussen kunstenaar en opdrachtgever:

“De verhouding van de kunstenaar tot zijn opdrachtgever heeft een lange traditie. Een opbouwend contact in de samenwerking kan alleen de altijd dreigende wrijvingen overwinnen [...] Als je iemand in dienst had, dan moest hij het karakter van de heer vertolken en daaraan geen persoonlijke interpretatie geven. Dat is wat mij spijt, want ik geef tot de dood toe persoonlijke interpretaties.”¹¹⁸

---

¹¹⁶ Jan Menze van Diepen Collectie, “JMD-T-511.”

¹¹⁷ Jan Menze van Diepen Collectie, “JMD-T-511.”

¹¹⁸ “Anco Wigboldus,” Zuidhorn in beeld, geraadpleegd op 24 mei 2020, <https://zuidhorninbeeld.nl/zuidhorn-vroeger/kunstenaars/anco-wigboldus/>.

KUNST (ALGEMEEN)

Onderwerp: de hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw

- Accenten binnen het onderwerp: paleizen, villa's en tuinen; Lodewijk XIV
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en esthetica':
  - Schoonheid als eenheid van delen, maat, verhouding, symmetrie en orde;
  - Natuur: wetten van de (goddelijke) natuur gezocht, 'schone natuur'
- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en vermaak':
  - Fontein in tuinen

Onderwerp: de cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw

- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst, wetenschap en techniek':
  - Kunst probeert de werkwijze van wetenschap te hanteren: grondslagenonderzoek

CKV

Dimensie: lokaal en globaal

Disciplines: architectuur; beeldende kunst

Figuur 7. Onderwerpen en invalshoeken die te gebruiken zijn voor het bespreken van de *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw* (1938) van Anco Wigboldus.¹¹⁹

Object 4: Groene glazen bol

Afbeelding 6. Groene glazen bol, glas, 30 cm, collectie Gerrit van Houten Stichting, Fraeylemaborg.

In de keuken van de Fraeylemaborg hangt voor het raam aan de zuidzijde, boven de tafel een groene bol waarin de ruimte wordt weerspiegeld. De bol is met touw en een haak bevestigd aan één van de

¹¹⁹ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021*, 10-14.

balken van het plafond. Hoe komt het dat dit object wordt waargenomen als groen en spiegelend? Het antwoord op deze vraag kan gevonden worden in de tak van wetenschap die bekend staat als optica en die zich bezighoudt met licht.

Licht, reflectie en kleur

Licht is een vorm van stralingsenergie. Door lichtbronnen, zoals de zon of een lamp, wordt licht door de ruimte gestuurd. Elke ruimte waar licht doorheen reist is een optisch medium. De meeste optische media hebben in alle richtingen dezelfde eigenschappen, waardoor ze 'isotroop' zijn. Ook hebben de meeste optische media dezelfde eigenschappen door hun massa, waardoor ze 'homogeen' worden genoemd.¹²⁰ Het licht van een bron in een isotroop homogeen medium blijft doorgaan in rechte stralen en uitzettende golven, totdat het het oppervlak van een ander medium raakt. Aan dit oppervlak kunnen een aantal effecten ontstaan, afhankelijk van de aard van de twee media en van het oppervlak daartussen. In alle gevallen wordt een deel van het licht teruggestuurd of gereflecteerd. De rest gaat over in het nieuwe medium waarin een deel van het licht wordt geabsorbeerd en een deel doorgelaten, of overgebracht, om verder te reizen naar een nieuw medium. Bij een gepolijst oppervlak reist bijna al het gereflecteerde licht terug in bepaalde richtingen, waardoor het lijkt alsof deze afkomstig is van een bron die in een nieuwe positie is geplaatst. Zo'n soort reflectie wordt regelmatig of spiegelend genoemd. De beste gepolijste oppervlakken worden verkregen met glas. De meeste spiegels worden gemaakt door op gepolijst glas een dunne laag metaal, bijvoorbeeld zilver of aluminium, aan te brengen. Sommige materialen weerkaatsen gekleurd licht. Dit komt doordat van de verschillende kleuren waaruit wit licht bestaat enkele worden gereflecteerd en andere worden geabsorbeerd door het materiaal.¹²¹ Zo wordt bij de heksenbol het groene licht gereflecteerd en worden de andere kleuren opgenomen, waardoor de beschouwer het als een groen object waarneemt. Het oppervlak is niet recht, maar heeft een centrum van kromming in het object. Het oppervlak wordt daarom 'convex' genoemd.¹²² Met andere woorden gaat het om een bol spiegeloppervlak dat zorgt voor een verkleining van het beeld en een vergroting van het gezichtsveld.¹²³ Afhankelijk van de positie van de beschouwer, ziet hij of zij een ander beeld.¹²⁴

---

¹²⁰ M.H. Freeman, C.C. Hull en W.N. Charman, *Optics* (Edinburgh; New York: Butterworth-Heinemann, 2003), 1-2.

¹²¹ Freeman, Hull en Charman, *Optics*, 11-13.

¹²² Freeman, Hull en Charman, *Optics*, 63.

¹²³ Freeman, Hull en Charman, *Optics*, 80.

¹²⁴ Mildred Davison, "Some Nineteenth Century American Glass," *Bulletin of the Art Institute of Chicago* (1907-1951) 30, nr. 4 (april – mei 1936): 54, <https://www.istor.org/stable/4116804>.

Functies van de bol

In eerste instantie wekt de bol de suggestie dat deze dient als sierornament en vanwege de bolle spiegel zorgt voor extra zicht op de naaste omgeving.¹²⁵ Dit is waarschijnlijk niet de enige functie geweest. Holle glazen bollen werden op stokken in de ramen geplaatst of in kamers opgehangen om heksen af te schrikken en boze geesten weg te houden.¹²⁶ De zogenaamde heksenbollen dateren uit de zeventiende eeuw en komen oorspronkelijk uit Engeland. Margaret Ezell vertelt dat heksen vermoedelijk hun eigen spiegelbeeld niet kunnen verdragen en dat zij in sommige verhalen zelfs helemaal geen spiegelbeeld hebben, waardoor de bol kan voorkomen of bevestigen dat er een heks in de kamer is.¹²⁷ Een andere auteur, Gerald Brosseau Gardner, stelt dat het bijgeloof achter de heksenbol beweert dat het boze oog het object of de persoon vernietigt of bezoedelt waarop het voor het eerst valt.¹²⁸ Als een object als eerst de aandacht trok van het boze oog, dan zou het het huis en zijn bewoners geen kwaad meer kunnen doen.¹²⁹ Verder stelt Norbert Hostyn dat in de negentiende eeuw (in Nederland) men de heksenbollen (van kleine grootte) ophing bij de schouw, neerlegde op de schoorsteenmantel, of plaatste op een speciale houder in de tuin als afweermiddel tegen bliksem, de duivel en andere boze geesten.¹³⁰ De Corning Museum of Glass beweert dat er verslagen zijn gevonden waarin verschillende kleuren worden beschreven.¹³¹ De vroegste heksenbollen waren helder. Daarna werden er gekleurde stukjes glas toegevoegd, eerst blauw en wit en vervolgens roze. Latere voorbeelden vertonen wervelingen en lussen. Heksenbollen van één kleur waren meestal bedoeld om in een schuur te hangen.¹³² De groene heksenbol hing oorspronkelijk in huize Scheringa te Zuidhorn.¹³³

Religie op de Fraeylemaborg in de periode 1920-1970

Evert Jan Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren (1875-1952), borgheer vanaf 1913, was een aanhanger van het Christendom en begon zijn dag vaak met het lezen van de Bijbel, waarbij familieleden en personeel aanwezig waren. Ook de dagsluiting vond plaats met de Bijbel. Dit gebeurde meestal in de bibliotheek. Als borgheer werkte Van der Hoop actief mee met de organisatie van een

---

¹²⁵ *Fraeylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers*, 23.

¹²⁶ Davison, "Some Nineteenth Century American Glass," 54.

¹²⁷ Margaret J.M. Ezell, "Looking Glass Histories," *Journal of British Studies* 43, nr. 3 (juli 2004): 328, <https://www.jstor.org/stable/10.1086/383598>.

¹²⁸ Gerald Brosseau Gardner, "British Charms, Amulets and Talismans," *Folklore* 53, nr. 2 (juni 1942): 97, <https://www.jstor.org/stable/1257559>.

¹²⁹ Gardner, "British Charms, Amulets and Talismans," 97.

¹³⁰ Norbert Hostyn, "Spiegelbollen," *De Plate: Tijdschrift Heemkundige Kring "De Plate"* 18, nr. 2 (1989): 59, <http://www.vliz.be/imisdocs/publications/315766.pdf>.

¹³¹ "The Witch's Ball: Old traditions on a new stage," Corning Museum of Glass, laatst gewijzigd op 1 augustus 2012, https://blog.cmog.org/2012/08/01/the-witches-ball-old-traditions-on-a-new-stage/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=the-witches-ball-old-traditions-on-a-new-stage.

¹³² Corning Museum of Glass, "The Witch's Ball: Old traditions on a new stage."

¹³³ *Fraeylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers*, 23.

Zendingsfeest¹³⁴, dat vanaf 1903 ieder jaar plaats vond in het bos achter de borg. Daarnaast zette hij zich in voor het christelijk onderwijs in Slochteren en Groningen. Hij was onder andere medeoprichter van het Willem Lodewijk Gymnasium te Groningen.¹³⁵ Het zou mogelijk zijn geweest dat Van der Hoop in het bezit was van een heksenbol, alleen ging het bij hem dan om de visuele effecten van de bol en niet om het bijgeloof. In de omgeving van Groningen hing een glazen bol vaak in de hal of stond deze op een standaard in de tuin, zodat men de schoonheid van het object kon aanschouwen.

KUNST (ALGEMEEN)

Onderwerp: de hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw

- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst, wetenschap en techniek':
  - Optica

Onderwerp: de burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw

- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en religie, levensbeschouwing':
  - Diversiteit van christelijke geloofsovertuigingen

Onderwerp: de cultuur van romantiek en realisme in de negentiende eeuw

- Specificaties van het onderwerp vanuit de invalshoek voor reflectie 'kunst en religie, levensbeschouwing':
  - Visies op geschiedenis: een voortgaand, lineair proces (met verschillende uitkomsten)

CKV

Dimensie: feit en fictie

Disciplines: design en beeldende kunst

Figuur 8. Onderwerpen en invalshoeken die te gebruiken zijn voor het bespreken van de *Groene glazen bol*.¹³⁶

Conclusie

Verschiedende objecten kunnen de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen en daarbij kennis bieden over de onderwerpen die tijdens de vakken kunst (algemeen) en ckv worden aangeboden. De keuze van de objecten hangt af van de vooraf opgestelde criteria, die betrekking hebben op de eindtermen van examenprogramma's, de geschiedenis van de borg zelf en het leven van de bewoners, evenals tradities en innovaties binnen de kunstgeschiedenis. Het is uiteindelijk een selectie van in

¹³⁴ Een Zendingsfeest is een feestelijke bijeenkomst van Christelijke verenigingen. "Zendingsfeest," Van Dale 1898, Ensie, laatst gewijzigd op 6 december 2018, <https://www.ensie.nl/vandale1898/zendingsfeest>.

¹³⁵ Van Harten-Boers, *Toen gewoon, achteraf bijzonder*, 13-14.

¹³⁶ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021*, 10-12; College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) havo | Syllabus centraal examen 2021*, 8.

totaal vier verschillende kunstwerken geworden om voldoende, en niet te veel, inhoud te creëren voor het educatieve programma. Het aantal kan ten aller tijde worden aangevuld om eventueel het programma aan te passen of uit te breiden, afhankelijk van de examenonderwerpen die van toepassing zijn.

Hoofdstuk 3. Een educatief programma voor Museum Landgoed Fraeylemaborg

Dit hoofdstuk betreft de ontwikkeling van een educatief programma voor Museum Landgoed Fraeylemaborg. Het hoofdstuk begint met een beschrijving van de visie waaruit het programma wordt opgebouwd. Vervolgens wordt stapsgewijs de opbouw van het ontwerp besproken en wordt waar nodig toegelicht waarom bepaalde keuzes zijn gemaakt in het ontwerp. De deelvraag waarop in dit hoofdstuk een antwoord wordt geformuleerd luidt als volgt: welke vorm van educatieve bemiddeling waarin het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg centraal staat past bij de onderwerpen en doelen van de vakken kunst (algemeen) en culturele kunstzinnige vorming (ckv)?

Visie

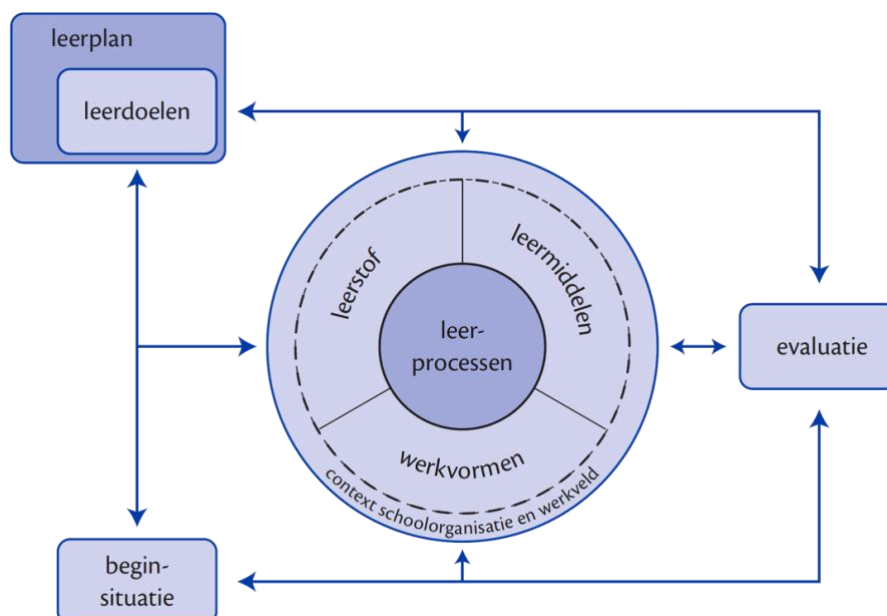
Het educatieve programma wordt ontworpen om een verdieping van leerstof aan te bieden die aansluit bij de examenprogramma's kunst (algemeen) en ckv; om kunstwerken te ervaren in een professionele context; om kritisch te leren denken en om actief bezig te zijn met kunst en cultuur. Het educatieve programma zal bestaan uit modules, zodat iedere klas die een bezoek brengt aan de Fraeylemaborg een programma krijgt op maat (met betrekking tot onderwerpen, vaardigheden, tijdsduur en niveau). Het programma is in het bijzonder bedoeld voor havo- en vwo-leerlingen (ongeveer tussen de 14 en 19 jaar oud) uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs die het vak kunst (algemeen) en/ of ckv volgen. Verder zal het programma worden uitgevoerd en begeleid door een museumdocent/ educatief medewerker. Het volgen van een educatief programma zal mogelijk zijn van dinsdag tot en met vrijdag tussen 10.00 en 17.00 uur in Museum Landgoed Fraeylemaborg.

Ontwerp en onderbouwing

Om te beginnen is de onderliggende structuur van het educatieve programma afgeleid van het didactische analysemodel van Van Gelder (Van Gelder & Oudkerk Pool, 1979; De Corte, Geerligs, Lagerweij, Peters & Vandenberghe, 1981). Docenten kunnen gebruik maken van dit model om een lesvoorbereiding te maken waarbij zij zich richten op de leeractiviteiten van de leerlingen. Het organiseren van activiteiten waar leerlingen van leren vraagt om een verbinding van leerstof, leermiddelen en werkvormen. In het *Handboek voor Leraren* hebben Walter Geerts en René van Kralingen het klassieke didactisch basismodel aangepast naar een versie die bestaat uit vier hoofdonderdelen (zie figuur 9):

1. **De beginsituatie.** Het pijlen van de beginsituatie kan plaatsvinden voor de daadwerkelijke uitvoering van het educatieve programma, bijvoorbeeld in een (reservering)gesprek met de docent. Daarnaast is het mogelijk om in de oriëntatiefase van het programma te achterhalen wat de leerlingen al kennen en kunnen. Dit kan simpelweg door een aantal vragen te stellen, maar ook door middel van een werkvorm.
2. **Leerdoelen.** In de voorbereiding van het programma worden realistische leerdoelen opgesteld die afgeleid zijn van de eindtermen van het vak kunst (algemeen) dan wel ckv. Deze leerdoelen kunnen per groep worden bijgesteld, zodat deze aansluiten bij de capaciteiten van de leerlingen.
3. **Leerprocessen.** Er worden onderwijsactiviteiten ontworpen die zowel zijn afgestemd op de leerdoelen als op de leerlingen. Deze activiteiten kunnen zelfstandig worden uitgevoerd of onder begeleiding. In het programma zal hier een afwisseling in worden gemaakt.
4. **Evaluatie.** Er vindt evaluatie plaats om vast te stellen of het doel van het programma is behaald.¹³⁷

De context waarin deze vier onderdelen plaatsvinden is het museum. Dit betekent dat leerlingen zich aan de huisregels dienen te houden (zie bijlage 2), maar ook dat het programma moet kunnen worden uitgevoerd in verschillende ruimtes waarbij andere bezoekers niet worden gehinderd.

Figuur 9. DA-model (Didactische Analyse) (vrij naar De Corte e.a., 1981)¹³⁸

¹³⁷ Walter Geerts en René van Kralingen, *Handboek voor Leraren* (Bussum: Uitgeverij Coutinga, 2016), 74-76.

¹³⁸ Geerts en Van Kralingen, *Handboek voor Leraren*, 75.

De beginsituatie

Een docent heeft besloten om met zijn of haar havo- of vwo-klas een bezoek te brengen aan Museum Landgoed Fraeylemaborg voor het volgen van een educatief programma. Hij of zij kan van tevoren reserveren en in gesprek met de museumdocent of per mail vertellen over de kenmerken van de leerlingen en de dynamiek in de klas. Het is mogelijk om voorafgaand aan het bezoek in de les de leerlingen kennis te laten maken met de Fraeylemaborg en de collectie door de website te bezoeken en/ of de applicatie Fraeylemaborg te gebruiken. Op deze manier kan interesse worden opgewekt en komt het bezoek voor de leerlingen niet compleet onverwacht. Eenmaal in het museum vindt er maar één educatief programma per keer plaats voor één klas. Aangezien er maximaal twintig personen in een ruimte kunnen met de museumdocent, zal een klas groter dan twintig leerlingen worden opgedeeld in twee groepen. Dit bevordert ook de verstaanbaarheid van de museumdocent. Om een klas aan het begin van het programma op te delen zullen er stickers worden uitgedeeld in twee kleuren. Iedere leerling kiest of krijgt één kleur sticker; schrijft daarop zijn of haar naam en plakt deze op zijn of haar shirt. Op deze manier zijn er direct twee groepen gevormd en kunnen leerlingen aangesproken worden bij hun naam. Dit maakt het programma persoonlijker. Tevens is in het museum duidelijk welke bezoekers zelfstandig rondkijken en welke bezoekers het programma volgen.

De leerlingen worden ontvangen in de kleine zaal van de borg en mogen hier plaatsnemen op de stoelen. Deze ruimte is geschikt voor een korte introductie aan de hele groep waarin onder andere de huisregels worden verteld. Daarnaast is het voor de museumdocent een goed moment om de voorkennis van de leerlingen te testen door bijvoorbeeld te vragen wie de Fraeylemaborg al eens eerder heeft bezocht, of zij weten wat een Groninger borg is, of wat zij al weten over één van de examenonderwerpen (is het bezoek aan de borg ter introductie van het onderwerp of juist als samenvattende afsluiting).

Leerdoelen

Om duidelijk te maken dat het educatieve programma aansluit op de eindtermen van de examenprogramma's en om aan de leerlingen te laten weten wat de opbrengst is van een bezoek aan het museum worden er concrete leerdoelen opgesteld. Deze leerdoelen kunnen per programma afgestemd worden op het niveau van de leerlingen. Dit kan door bijvoorbeeld de doelen te bespreken met de leerlingen in de oriëntatiefase van het programma. Op deze manier kunnen de doelen door de leerlingen gepersonaliseerd worden en kunnen zij inschatten in hoeverre zij de doelen kunnen bereiken. Met andere woorden kan er gecontroleerd worden of deze niet te moeilijk of juist te

makkelijk zijn.¹³⁹ De leerdoelen worden opgesteld aan de hand van de herziene taxonomie van Benjamin Bloom, die bestaat uit drie lagere orde denkvaardigheden (onthouden, begrijpen en toepassen) en drie hogere orde denkvaardigheden (analyseren, evalueren en creëren).¹⁴⁰ Bij de objecten die besproken zijn in hoofdstuk twee kan er per denkvaardigheid één of meerdere doelen worden opgesteld. De museumdocent kan in de voorbereiding van het programma bepalen op welk onderwerp of op welke vaardigheid de nadruk wordt gelegd. Op deze manier kan het aanbod van het museum nauwkeurig aansluiten bij de leerstof van de verschillende klassen en bij de verschillende niveaus van de leerlingen. Hieronder volgen suggesties van leerdoelen per object.

Object 1: *Turfbak in trompe l'oeil*.

- Onthouden: Aan het einde van het museumbezoek kun je objecten in *trompe l'oeil* herkennen.
- Begrijpen: Aan het einde van het museumbezoek kun je de geschiedenis van de Fraeylemaborg samenvatten.
- Toepassen: Aan het einde van het museumbezoek kun je de techniek van *trompe l'oeil* gebruiken voor het veranderen van de vorm van een zelfgekozen object.
- Analyseren: Aan het einde van het museumbezoek kun je elementen van de vorm onderscheiden van elementen van functionaliteit aan de hand van *Turfbak in trompe l'oeil*.
- Evalueren: Aan het einde van het museumbezoek kun je bekritisieren waarom de *Turfbak in trompe l'oeil* wel of niet in de keuken van de Fraeylemaborg thuishoort.
- Creëren: Aan het einde van het museumbezoek kun je een origineel ontwerp maken voor een object in *trompe l'oeil*.

Object 2: Johan Sterenberg, *Portret van Henric Piccardt*, ca. 1675.

- Onthouden: Aan het einde van het museumbezoek kun je beschrijven wat portretkunst is.
- Begrijpen: Aan het einde van het museumbezoek kun je toelichten waarom de vraag naar portretten groeide in de zeventiende eeuw in Nederland.
- Begrijpen: Aan het einde van het museumbezoek kun je uitleggen waarom er op Landgoed Fraeylemaborg de stijl van het Franse hof ten tijde van koning Lodewijk XIV te herkennen is.
- Toepassen: Aan het einde van het museumbezoek kun je voorstellingsaspecten uit de portretschilderkunst gebruiken om een portretfoto te maken.

---

¹³⁹ Geerts en Van Kralingen, *Handboek voor Leraren*, 85-87.

¹⁴⁰ David R. Krathwohl, "A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview," *Theory into Practice* 41, nr. 4 (herfst 2002): 215.

- Analyseren: Aan het einde van het museumbezoek kun je een visuele analyse (kunstbeschouwing) maken van een zeventiende-eeuws portret.
- Evalueren: Aan het einde van het museumbezoek kun je beoordelen in hoeverre de werkelijkheid of een ideaalbeeld wordt weergegeven in een portret.
- Creëren: Aan het einde van het museumbezoek kun je visualiseren hoe jijzelf in de zeventiende eeuw kon worden geportretteerd als lid van de burgerij of als persoon van adel.

Object 3: Anco Wigboldus, *Reconstructietekening van de Fraylemaborg in de 18^e eeuw*, 1938.

- Onthouden: Aan het einde van het museumbezoek kun je de kenmerken van een Franse tuin herkennen.
- Begrijpen: Aan het einde van het museumbezoek kun je toelichten waarom het huidige park van Landgoed Fraylemaborg zowel kenmerken vertoont van de Franse tuin, als van de Engelse tuin.
- Toepassen: Aan het einde van het museumbezoek kun je door middel van een kort onderzoek een kamer van de Fraylemaborg reconstrueren, zoals deze was tussen 1920 en 1970 in de vorm van een tekening.
- Analyseren: Aan het einde van het museumbezoek kun je de reconstructietekening van het park van Landgoed Fraylemaborg deconstrueren in elementen van 'schoonheid', waaronder maat, verhouding, symmetrie en orde.
- Evalueren: Aan het einde van het museumbezoek kun je vaststellen welke onderdelen van de *Reconstructietekening van de Fraylemaborg in de 18^e eeuw* nog aanwezig zijn op het huidige landgoed.
- Creëren: Aan het einde van het museumbezoek kun je een tekening produceren van jouw woonomgeving in vogelvluchtperspectief.

Object 4: *Groene glazen bol*.

- Onthouden: Aan het einde van het museumbezoek kun je benoemen welke functies een glazen bol kan hebben.
- Begrijpen: Aan het einde van het museumbezoek kun je uitleggen hoe een object kan worden waargenomen als groen en spiegelen.
- Toepassen: Aan het einde van het museumbezoek kun je de spiegelwet (hoek van inval = hoek van terugkaatsing) gebruiken om de hoek van terugkaatsing te tekenen.
- Analyseren: Aan het einde van het museumbezoek kun je analyseren hoe de *Groene glazen bol* zich verhoudt tot de ruimte van de keuken van de Fraylemaborg.

- Evalueren: Aan het einde van het museumbezoek kun je beoordelen of de *Groene glazen bol* heksen afschrikt of boze geesten weghoudt aan de hand van verhalen over heksen.
- Creëren: Aan het einde van het museumbezoek kun je zelf een spiegel produceren met onder andere glas en reflecterende verf.

Onderwijsactiviteiten

Nadat de oriëntatiefase van het educatieve programma heeft plaatsgevonden waarin de aandacht is gericht op de doelen van het programma en duidelijk is geworden wat de voorkennis is van de leerlingen, kan nieuwe informatie op effectieve wijze worden aangeboden. Om een educatief programma op maat aan te bieden is er gekozen voor een programma bestaande uit modules (zie figuur 10). Met andere woorden kan de docent van een school een voorkeur doorgeven met betrekking tot het onderwerp of de kunstanalyse vaardigheden die zijn of haar leerlingen nog moeten oefenen. Vervolgens selecteert de museumdocent de modules die hier het best bij passen. Mocht er van één object meerdere modules worden gekozen dan is het noodzakelijk om introducties over het object waar mogelijk samen te voegen, zodat er niet bij iedere onderwijsactiviteit dezelfde informatie wordt gegeven. De onderwijsactiviteiten, weergegeven in bijlage 3, zijn afgeleid van de leerdoelen en ontworpen aan de hand van de opmaak die J.H. Flokstra gebruikt in “Activerende werkvormen. Voortgezet onderwijs” (2006). Enerzijds zijn de onderwijsactiviteiten speciaal bedacht voor de uitvoering in Museum Landgoed Fraeylemaborg. Anderzijds is er gebruik gemaakt van al bestaande werkvormen en proeven. De werkvormen in onderwijsactiviteit ‘2.b. Genre in de schilderkunst: het portret’, namelijk ‘kijken: twee keer tien’ en ‘kleuren, vormen en lijnen’, zijn afkomstig uit de *Thinking Routine Toolbox* van Project Zero.¹⁴¹ Denkrouines begeleiden de denkprocessen van leerlingen en moedigen een actieve verwerking aan. Tevens maken deze denkrouines het denken van de leerlingen inzichtelijk voor de (museum)docent.¹⁴² Daarnaast is er aan onderwijsactiviteit ‘4.a. Optica’ een paar praktische proeven toegevoegd als tegenhanger van de theorie waarin leerlingen zien wat er gebeurt met licht dat een bepaalde oppervlakte raakt. Deze proeven (bijlage 4 en 5) zijn afkomstig van de website proefjes.nl, die kinderen vanaf 8 jaar op een eenvoudige manier kennis wil laten maken met biologie, natuurkunde en scheikunde.¹⁴³ In alle onderwijsactiviteiten kunnen de verschillende lesfasen volgens directe instructie (met uitzondering van de oriëntatie) van Sabo Ebbens en Simon Etekoven worden teruggevonden. Deze lesfasen bestaan uit informatieoverdracht, check en feedback

---

¹⁴¹ Project Zero, “Project Zero’s Thinking Routine Toolbox,” Harvard Graduate School of Education, geraadpleegd op 15 juni 2020, <https://pz.harvard.edu/thinking-routines>.

¹⁴² Project Zero, “Visible Thinking,” Harvard Graduate School of Education, geraadpleegd op 15 juni 2020, <http://www.pz.harvard.edu/projects/visible-thinking>.

¹⁴³ “Over deze site,” proefjes.nl, geraadpleegd op 15 juni 2020, <https://www.proefjes.nl/overdezesite.php>.

(bijvoorbeeld door middel van vragen), het instrueren van verwerking, het begeleiden van verwerking en een afronding of reflectiefase. Deze fasen zorgen voor structuur in de onderwijsactiviteit, zodat effectief leren wordt bevorderd.¹⁴⁴

	KUNST (ALGEMEEN)			CKV
Objecten	Onderwerpen			Vaardigheid
	Hofcultuur	Burgerlijke cultuur	Cultuur van het moderne	Creatief toepassen
1. Turfbak in trompe l'oeil	x	a. Genre in de schilderkunst: <i>trompe l'oeil</i> (60 min.)	b. Vorm en functionaliteit/verzamelingen naar eigen smaak (30 min.)	c. Ontwerp een (bestaand) object in <i>trompe l'oeil</i> (60 min.)
2. Portret van Henric Piccardt	a. Muziek aan het hof (30 min.)	b. Genre in de schilderkunst: het portret (30 min.)	x	c. Fotograferen in portret (30 min.)
3. Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw	a. Franse tuin (10 min.)	x	b. Reconstrueren van een kamer in de borg (60 min.)	c. Tekenen in vogelvluchtperspectief (60 min.)
4. Groene glazen bol	a. Optica (30 min.)	b. Bijgeloof (20 min.)	x	c. Maken van een spiegel (60 min.)

Figuur 10. Schematisch overzicht van de modules van het educatieve programma.

Evaluatie

Om te controleren of de leerdoelen in het educatieve programma zijn behaald kan er in de afronding van het gehele programma een korte quiz worden gehouden of kunnen kernbegrippen op een groot vel papier worden opgeschreven om de leerlingen een samenvatting te geven van wat zij hebben geleerd. Daarnaast kan er teruggeblikt worden op de kwaliteit van het educatieve programma. Was het programma relevant, consistent, bruikbaar en/ of effectief? De uitkomsten hiervan kunnen worden meegenomen in de voorbereiding van een volgend educatief programma.

Conclusie

Door middel van een breed aanbod aan onderwijsactiviteiten kunnen er verschillende vormen van educatieve bemiddeling worden gekozen, zoals bijvoorbeeld een rondleiding, maar ook een

¹⁴⁴ Sebo Ebbens en Simon Ettekooven, *Effectief leren: Basisboek*, vierde druk (Groningen; Houten: Noordhoff Uitgevers, 2015), 50-51.

onderwijsleergesprek of (kijk)opdrachten die zelfstandig kunnen worden uitgevoerd. Dit betekent dat het verhaal van de geschiedenis van de Fraeylemaborg niet per definitie lineair hoeft te worden verteld, maar wel dat deze nauwkeurig aansluit bij de eindtermen van de vakken kunst (algemeen) en ckv. De onderwijsactiviteiten waarvan de leerinhoud betrekking heeft op de geschiedenis van de Fraeylemaborg zijn namelijk ontworpen aan de hand van leerdoelen die afgeleid zijn van de onderwerpen en invalshoeken die vallen onder de eindtermen van de examenprogramma's. Iedere docent kan zijn of haar wensen doorgeven met betrekking tot welk onderwerp of welke vaardigheid benadrukt dient te worden. De museumdocent kan in de voorbereiding van het educatieve programma de modules kiezen die daarmee het best overeenkomen. Op deze manier is het educatieve programma een museumles op maat.

Conclusie

Omdat Museum Landgoed Fraeylemaborg geen educatieve activiteit aanbiedt voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, is er een onderzoek opgezet om antwoord te geven op de vraag:

Wat zijn de kenmerken van een geschikt educatief programma om het verhaal van de geschiedenis van het Landgoed Fraeylemaborg aan de hand van objecten te vertellen aan leerlingen uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, die het vak kunst (algemeen) en/of culturele kunstzinnige vorming (ckv) volgen?

In hoofdstuk één is er vanuit het curriculum met betrekking tot kunst en cultuur toegewerkt naar het expliciteren van de eindtermen van de vakken kunst (algemeen) en culturele kunstzinnige vorming (ckv) die gegeven worden in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Uit het examenprogramma van kunst (algemeen) zijn acht eindtermen naar voren gekomen. Niet alleen moeten leerlingen bekend zijn met de vaktermen en begrippen om vaardigheden, zoals receptie en reflectie, uit te oefenen en om kennis te hebben van verbanden tussen kunst en cultuur. Ook behoren leerlingen vanuit verschillende invalshoeken van reflectie naar een kunstwerk te kunnen kijken om aan te geven hoe de functie van het kunstwerk samengaat met het kunstwerk zelf en kan hij zijn kennis en vaardigheden toepassen op zes onderwerpen. Het examenprogramma ckv heeft elf eindtermen die verdeeld zijn onder vier domeinen. Deze domeinen bestaan uit de vier V's: verkennen, verbreden, verdiepen en verbinden. Aan de hand van de eindtermen wordt er door de docent leerdoelen opgesteld. Door middel van activerende werkvormen kunnen deze doelen worden bereikt.

Om specifieke leerdoelen op te stellen voor een educatief programma die in Museum Landgoed Fraeyelamborg kan worden uitgevoerd, is het noodzakelijk om duidelijk te hebben wat de leerinhoud is van het educatieve programma. Deze leerinhoud dient voort te komen uit de museale context en aan te sluiten bij de onderwerpen, invalshoeken, domeinen en disciplines van de twee vakken. Hierom is er gekozen voor vier tentoongestelde objecten, namelijk de *Turfbak in trompe l'oeil*; het *Portret van Henric Piccardt* (circa 1675); de *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw* (1938) en de *Groene glazen bol*, die de geschiedenis van de Fraeylemaborg vertellen alsmede een relatie hebben met de onderwerpen, invalshoeken, domeinen en disciplines. Deze objecten zijn in hoofdstuk twee uitvoerig geanalyseerd en beschreven, zodat deze informatie kan worden gebruikt voor het vormgeven van de verschillende onderwijsactiviteiten. Aangezien de examenprogramma's ieder jaar verschillen voor havo en vwo, kan de leerinhoud worden aangepast of uitgebreid waardoor het programma relevant blijft voor scholen.

In hoofdstuk drie wordt het ontwerp van het educatieve programma toegelicht. De structuur van het programma is afgeleid van het didactische analyse model van Van Gelder (1979) en begint met het bepalen van de beginsituatie. Dit wordt gevolgd door een lijst met leerdoelen per object die geformuleerd zijn aan de hand van de denkvaardigheden uit de herziene taxonomie van Bloom (2002). Op basis van deze leerdoelen zijn verschillende onderwijsactiviteiten ontwikkeld waarin leerlingen ervaringen opdoen met de kunst en zij zelfstandig aan het werk kunnen gaan of juist onder begeleiding. Zo kunnen zij bijvoorbeeld bezig gaan met (kijk)opdrachten, rondgeleid worden door het museum of iets maken. Omdat de onderwijsactiviteiten worden aangeboden in modules, hoeft de geschiedenis van de Fraeylemaborg niet lineair onder de aandacht te worden gebracht en kan het educatieve programma aangepast worden naar de behoefte van de docent en/ of de leerlingen met betrekking tot onderwerp, tijdsduur, niveau, groepsgrootte en de hoeveelheid onderwijsactiviteiten. Als laatste vindt er in het programma een evaluatie plaats om te bepalen of de leerdoelen zijn behaald.

Op basis van deze resultaten bestaan de kenmerken van een educatief programma dat het verhaal van de geschiedenis van het Landgoed Fraeylemaborg vertelt aan de hand van objecten aan leerlingen uit de bovenbouw van voortgezet onderwijs die het vak kunst (algemeen) en/ of ckv volgen uit:

1. Het educatieve programma sluit aan op de eindtermen van de examenprogramma's kunst (algemeen) en ckv.
2. Het educatieve programma beschikt over werkvormen die de leerlingen activeren (niet alleen mentaal, maar ook fysiek).
3. Het educatieve programma richt zich op de verschillende denkvaardigheden van de leerlingen waardoor het programma aangepast kan worden op het niveau van de leerlingen.
4. Het educatieve programma heeft een logisch opgebouwde structuur: het pijlen van de beginsituatie; het vaststellen van de leerdoelen; het doorlopen van onderwijsactiviteiten en het evalueren van het programma en de doelstellingen.
5. Het educatieve programma is veelzijdig, omdat het bestaat uit modules, waardoor er onderscheid gemaakt kan worden in onderwerp, tijdsduur, niveau, groepsgrootte en de hoeveelheid onderwijsactiviteiten.
6. Het educatieve programma heeft een verdiepende leerinhoud over de tentoongestelde collectieobjecten in de Fraeylemaborg.
7. Het educatieve programma geeft leerlingen verantwoordelijk om zelf beslissingen te maken over hun eigen leerproces.
8. Het educatieve programma heeft duidelijk geformuleerde leerdoelen.
9. Het educatieve programma kan zowel onder begeleiding als zelfstandig worden uitgevoerd.

10. Het educatieve programma kan in de toekomst worden aangepast of uitgebreid.

Om aan te sluiten bij het laatste kenmerk is het aan te bevelen om jaarlijks (voor het nieuwe schooljaar) de examenprogramma's van havo en vwo voor de vakken kunst (algemeen) en ckv na te lopen op veranderingen, zodat het educatieve programma van het museum hierop kan worden aangepast en dus relevant blijft voor de educatieve praktijk. Mocht het accent 'Chinees porselein' binnen het onderwerp 'de burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw' terugkomen in het leerplan dan kan Museum Landgoed Fraeylemaborg ervoor kiezen om onderzoek te doen naar een object van Chinees porselein en hiervan de analyse en/ of beschrijving toe te voegen aan de leerinhoud van het programma. Vervolgens kunnen er dan bijpassende leerdoelen worden opgesteld en onderwijsactiviteiten worden ontwikkeld.

Buiten dat het educatieve programma relevant en consistent is, dient het programma uitvoerbaar te zijn in de praktijk. Het is daarom aan te bevelen om dit te testen en eventueel verbeteringen aan te brengen in het programma aan de hand van observaties en evaluaties. Daarnaast kan dan ook het testen van de effectiviteit worden meegenomen. Met andere woorden hebben de leerlingen na het bezoek aan Museum Landgoed Fraeylemaborg daadwerkelijk hun leerdoelen behaald en heeft het programma een toegevoegde waarde?

In conclusie heeft Museum Landgoed Fraeylemaborg na dit onderzoek een veelzijdig educatief programma kunst (algemeen) en ckv dat aansluit op de huidige eindtermen van de examenprogramma's en tevens inzicht geeft in de geschiedenis van de Fraeylemaborg.

Bibliografie

ANBI info. "Stichting Van der Wyck – de Kempenaer." Laatst gewijzigd in 2013.

<https://www.anbi-info.nl/index.php/goede-doelen/18-kunst-cultuur/23-stichting-van-der-wyck-de-kempenaer>.

Battjes, Jan, en Hans Ladrak. *De toren uit het midden: Bouwhistorie en ontwerpmethodiek van de Fraeylemaborg en het Slochterbos*. Groningen: Uitgeverij Monnier, 2010.

Bellion, Wendy. *Citizen Spectator: Art, Illusion, and Visual Perception in Early National America*. Chapel Hill, North Carolina: University of North Carolina Press, 2011.

Biesta, Gert. "What is Education For? On Good Education, Teacher Judgement, and Educational Professionalism." *European Journal of Education* 50, nr. 1 (maart 2015): 75-87.

Collectie Groningen. "Over de organisatie." Geraadpleegd op 12 maart 2020.

<https://collectiegroningen.nl/algemeen/over-de-organisatie/>.

Collectie Groningen. "Tekening Fraeylemaborg." Geraadpleegd op 24 mei 2020.

<https://collectiegroningen.nl/bladeren/?cg%5Boid%5D=817&cHash=fceed53ad1fd2f45bcd86ff6fbcc4b9b>.

College voor Toetsen en Examens. "About CvTE." Geraadpleegd op 22 april 2020.

<https://www.cvte.nl/about-cvte>.

College voor Toetsen en Examens. "Combinatiecijfer (havo/vwo)." Examenblad.nl. Geraadpleegd op 11 mei 2020. <https://www.examenblad.nl/onderwerp/combinatiecijfer-havo-vwo/2020>.

College voor Toetsen en Examens. *Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo*. Geraadpleegd op 2 mei 2020. <https://www.examenblad.nl/examen/kunst-algemeen-vwo/2021/vwo?topparent=vg41h1h4i9qe>.

College voor Toetsen en Examens. *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) havo | Syllabus centraal examen 2021*. Versie 2 (Utrecht, juni 2019).

College voor Toetsen en Examens. *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021*. Versie 2 (Utrecht, juni 2019).

Corning Museum of Glass. "The Witch's Ball: Old traditions on a new stage." Laatst gewijzigd op 1 augustus 2012. https://blog.cmog.org/2012/08/01/the-witches-ball-old-traditions-on-a-new-stage/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=the-witches-ball-old-traditions-on-a-new-stage.

Counting flowers. "Sjaal, een overzicht door de eeuwen heen." Sjaal historie. Geraadpleegd op 27 mei 2020. <https://www.countingflowers.nl/sjaal-historie>.

Curriculum.nu. *Leergebied Kunst & Cultuur. Voorstel voor de basis van de herziening van de*

- kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur* (10 oktober 2019).
- Curriculum.nu. "Wat is Curriculum.nu?" Geraadpleegd op 24 april 2020.
<https://www.curriculum.nu/waarom/#>.
- Davison, Mildred. "Some Nineteenth Century American Glass." *Bulletin of the Art Institute of Chicago* (1907-1951) 30, nr. 4 (april – mei 1936): 52-54. <https://www.istor.org/stable/4116804>.
- De Erfgoedmonitor. "% educatieve programma's voortgezet onderwijs per provincie." Databank, jaar 2018. Geraadpleegd op 23 maart 2020. <https://erfgoed.databank.nl/jive>.
- De Vrijer, Siri, en Jorn Matena. *Code Diversiteit & Inclusie* (november 2019).
- Destijds bijzondere vloeren & historische bouwmaterialen. "Kloostermoppen." Geraadpleegd op 20 juni 2020. <https://www.destijdsch.nl/shop/bouwmaterialen/gebikte-metselstenen/kloostermoppen-1>.
- Dordrechts Museum. "Trompe l'oeil: gezichtsbedrog in de Gouden Eeuw." Geraadpleegd op 25 mei 2020. <https://www.dordrechtmuseum.nl/tentoonstellingen/gezichtsbedrog/>.
- Dutch Painting. 17th Century Art in Holland: Portraiture, Genre Paintings and Still Lifes . "17th Century Dutch Painting (1600-80)." Geraadpleegd op 25 mei 2020. <http://www.visual-arts-cork.com/history-of-art/dutch-painting.htm>.
- Ebbens, Sebo, en Simon Ettekoven. *Effectief leren: Basisboek*, vierde druk. Groningen; Houten: Noordhoff Uitgevers, 2015.
- Encyclo.nl Nederlandse Eyclopedie. "Vrijmetselarij." Kopie van 'RKK – Lijst [Encyclopedie Katholiek Nederland]'. Geraadpleegd op 26 mei 2020. <https://www.encyclo.nl/lokaal/10692>.
- Ensie. "Zendingsfeest." Van Dale 1898. Laatst gewijzigd op 6 december 2018.
<https://www.ensie.nl/vandale1898/zendingsfeest>.
- Ezell, Margaret J.M. "Looking Glass Histories." *Journal of British Studies* 43, nr. 3 (juli 2004): 317-338.
<https://www.jstor.org/stable/10.1086/383598>.
- Fraeylemaborg: Uitgebreide interieurbeschrijving voor medewerkers* (juli 2016).
- Freeman, M.H., C.C. Hull en W.N. Charman. *Optics*. Edinburgh; New York: Butterworth-Heinemann, 2003.
- Gardner, Gerald Brosseau. "British Charms, Amulets and Talismans." *Folklore* 53, nr. 2 (juni 1942): 95-103. <https://www.jstor.org/stable/1257559>.
- Geerts, Walter, en René van Kralingen. *Handboek voor leraren*. 2e herziene druk. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2016.
- Gerrit van Houten Stichting. "Gerrit van Houten Stichting." Geraadpleegd op 4 februari 2020.
<https://www.gerritvanhouten.nl/destichting.html>.
- Hattie, John A.C. *Visible Learning, A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*.

- Londen; New York: Routledge, 2009.
- Historische Kring Zuidhorn. "Anco Wigboldus." Geraadpleegd op 24 mei 2020.
<https://www.historischekringzuidhorn.nl/themes/anco-wigboldus/>.
- Hostyn, Norbert. "Spiegelbollen." *De Plate: Tijdschrift Heemkundige Kring "De Plate"* 18, nr. 2 (1989): 59. <http://www.vliz.be/imisdocs/publications/315766.pdf>.
- Jan Menze van Diepen Collectie. "Jan Menze van Diepen Stichting." Geraadpleegd op 13 februari 2020. <https://www.vandiepencollectie.nl/nl/over-de-stichting/>.
- Jan Menze van Diepen Collectie. "JMD-T-511." Geraadpleegd op 24 mei 2020.
<https://www.vandiepencollectie.nl/nl/geen-categorie-nl/groningen-op-de-kaart/jmd-t-511/>.
- Kahr, Madlyn Millner. *Dutch Painting in the Seventeenth Century*, 2e editie. New York; Abingdon: Routledge, 2018. "Introduction. The Humanization of Art" via
https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=BJdNDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP9&dq=dutch+portraits+17th+century&ots=agEEAyWeLA&sig=bqn4zFvXh0jECOQInuCLgVXu9a8&redir_esc=y#v=onepage&q=dutch%20portraits%2017th%20century&f=false.
- Keyes, George. "Portraiture – Mirror or Mask?" *Bulletin of the Detroit Institute of Arts* 83, nr. 1/4. (2009): 4-11. <https://www.jstor.org/stable/23183268>.
- Krathwohl, David R. "A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview." *Theory into Practice* 41, nr. 4 (herfst 2002): 212-218.
- Landelijk expertisecentrum, vakdidactiek Kunsttheorie-VO. "Vakdidactiek." Geraadpleegd op 17 april 2020. <https://www.expertisecentrum-kunsttheorie.nl/vakdidactiek/>.
- MacGregor, Neil. *A History of the World in 100 Objects*. Londen: Penguin Group, 2012.
- Museum Landgoed Fraeylemaborg. "De vluchteling." Timeline Stories. Geraadpleegd op 25 mei 2020.
https://fraeylemaborg.nl/cool_timeline/1665/.
- Museumvereniging. *Museumnorm 2020* (januari 2020).
- Museumvereniging. "Ontwikkelen." Geraadpleegd op 25 maart 2020.
<https://www.museumvereniging.nl/ontwikkelen>.
- Museumvereniging. "Verbinden." Geraadpleegd op 25 maart 2020.
<https://www.museumvereniging.nl/verbinden>.
- Openbaar Onderwijs Groningen. *Strategisch Beleidsplan 2019-2023*. Koersdocument (juni 2019).
- Parayre, Catherine. "Panoramic trompe-l'oeil: C'était toute une vie by François Bon." In *Disguise, Deception, Trompe-l'oeil: Interdisciplinary Perspectives*, bewerkt door Leslie Boldt-Irons, Corrado Federici en Ernesto Virgulti, 99-114. New York, Peter Lang Publishing, Inc., 2009.
- Pinkster, Harm. *Woordenboek Latijn/ Nederlands*. 5e herziene druk. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Proefjes.nl. "Over deze site." Geraadpleegd op 15 juni 2020.

<https://www.proefjes.nl/overdezesite.php>.

Project Zero. "Project Zero's Thinking Routine Toolbox." Harvard Graduate School of Education.

Geraadpleegd op 15 juni 2020. <https://pz.harvard.edu/thinking-routines>.

Project Zero. "Visible Thinking." Harvard Graduate School of Education. Geraadpleegd op 15 juni

2020. <http://www.pz.harvard.edu/projects/visible-thinking>.

Provincie Groningen. *Strategisch Beleidskader Cultuur 2017-2020: Grenzeloos cultuur: voor iedereen, met iedereen* (oktober 2018).

SLO. "Algemene informatie." Handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op 13 december 2019.

<https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/algemene-informatie/>.

SLO. "CKV: kunst actief meemaken." Algemene informatie, handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op

13 december 2019. <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/algemene-informatie/ckv-kunst-actief/>.

SLO. "Dimensies." Domein B: Verbreden, het examenprogramma, handreiking SE CKV. Laatst

gewijzigd op 13 december 2019, <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verbreden/dimensies/>.

SLO. "Domein A: Verkennen." Het examenprogramma, handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op 13

december 2019. <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verkennen/>.

SLO. "Domein B: Verbreden." Het examenprogramma, handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op 13

december 2019. <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verbreden/>.

SLO. "Domein C: Verdiepen." Het examenprogramma, handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op 13

december 2019. <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verdiepen/>.

SLO. "Domein D: Verbinden." Het examenprogramma, handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op 13

december 2019. <https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/domein-verbinden/>.

SLO. "Het examenprogramma." Handreiking SE CKV. Laatst gewijzigd op 13 december 2019.

<https://slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/>.

SLO. *Kunst & Cultuur. Meewerken aan het onderwijs van morgen* (Enschede, 2018).

Stichting Landgoed Fraeylemaborg. *Beleidsplan Museum Landgoed Fraeylemaborg 2021-2024*

(november 2019).

Ten Houten, A.Th., et al. *Vrijmetselaren: 250 jaar en meer*, deel 1 van *Orde van Vrijmetselaren*. De

Vrije Metselaar, 2006.

Tuinhistorisch Genootschap Cascade. "Fraeylemaborg (3)." Laatst gewijzigd op 23 april 2009.

<http://www.cascade1987.nl/2009/04/23/>.

Van den Eijnden, Jan, Fenna van Hout, Ronald Kox, Josefiene Poll, Marlies Tal en Eeke Wervers. *Basis voor Cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie*. Landelijk Kennisinstituut voor Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) (oktober 2016).

Van Harten-Boers, Henny. *Fraeylema VerEeuwigh: Eeuwwisselingen op het landgoed Fraeylemaborg 1700 – 1800 – 1900*. Slochteren: Stichting Landgoed Fraeylemaborg, 1999.

Van Harten-Boers, Henny. *Toen gewoon, achteraf bijzonder. Herinneringen aan het landgoed Fraeylemaborg, 1920-1970*. Slochteren: Stichting Landgoed Fraeylemaborg, 2015.

Van Heusden, Barend, Astrid Rass en Jeroen Tans. *Cultuur² Cultuuronderwijs in het VO*. Groningen: University of Groningen Press, 2019.

Vereniging CultuurProfielScholen. "Wat?" Geraadpleegd op 25 maart 2020.

<https://www.cultuurprofielScholen.nl>.

Weijnen, A.A., en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen. *Prisma woordenboek Nederlands*. 43^e druk. Utrecht: Uitgeverij het Spectrum, 2008.

Weststeijn, Thijs, Beverly Jackson en Lynne Richards. *The Visible World: Samuel van Hoogstraten's Art Theory and the Legitimation of Painting in the Dutch Golden Age*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.

Woodall, Joanna. *Portraiture. Facing the subject*. Manchester; New York: Manchester University Press, 1997.

Zuidhorn in beeld. "Anco Wigboldus." Geraadpleegd op 24 mei 2020.

<https://zuidhorninbeeld.nl/zuidhorn-vroeger/kunstenaars/anco-wigboldus/>.

Bijlagen

Bijlage 1. Examenstof centraal examen

Kunst (algemeen) 2021	Kunst (algemeen) 2022	Kunst (algemeen) 2023
Hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw	Hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw	Cultuur van de kerk in de elfde tot en met de veertiende eeuw
Cultuur van romantiek en realisme in de negentiende eeuw	Cultuur van romantiek en realisme in de negentiende eeuw	Cultuur van romantiek en realisme in de negentiende eeuw
Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw
Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw	Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw	Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw

De vier onderwerpen uit domein C waar het centraal examen voor vwo-leerlingen betrekking op heeft voor de komende drie jaren.¹⁴⁵

Kunst (algemeen) 2021	Kunst (algemeen) 2022
Burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw	Hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw
Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw
Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw	Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw

De drie onderwerpen uit domein C waar het centraal examen voor havoleerlingen betrekking op heeft voor de komende twee jaren.¹⁴⁶

¹⁴⁵ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) vwo | Syllabus centraal examen 2021, versie 2* (Utrecht, juni 2019), 8.

¹⁴⁶ College voor Toetsen en Examens, *Kunst (beeldende vormgeving/ dans/ drama/ muziek/ algemeen) havo | Syllabus centraal examen 2021, versie 2* (Utrecht, juni 2019), 6.

Bijlage 2. De huisregels bij een bezoek aan het museumcomplex van Landgoed Fraylemaborg

De volgende regels zijn geschreven voor leerlingen in navolging van de bezoekvoorwaarden van Landgoed Fraylemaborg te Slochteren en dan specifiek over het verblijf in het museumcomplex:

1. De leerling dient zich fatsoenlijk te gedragen volgens de geldende regels van fatsoen en hij of zij is verplicht aanwijzingen en instructies op te volgen van medewerkers van Landgoed Fraylemaborg.
2. Leraren en begeleiders van groepen zijn verantwoordelijk voor en aanspreekbaar op het gedrag van door hen begeleide groepsleden.
3. Het is voor de leerling verboden om in het museumcomplex:
  - a. Andere bezoekers opzettelijk en langdurig de **weg te blokkeren** of het **zicht op** tentoongestelde objecten te **belemmeren**;
  - b. Andere bezoekers te hinderen door het gebruik van mobiele telefoons of andere bronnen van **geluidsoverlast**; het gebruik van dit soort apparatuur kan in bepaalde ruimtes door Landgoed Fraylemaborg juist worden toegestaan;
  - c. Te **roken** in alle besloten ruimtes;
  - d. **Etenswaaren** en consumpties mee te nemen in de besloten ruimtes van het museumcomplex;
  - e. Tentoongestelde objecten en tentoonstellingsmateriaal als vitrines, belichting, schotten en dergelijke **aan te raken**, tenzij dit nadrukkelijk is toegestaan.
  - f. Foto-, video- en filmopnamen te maken waarbij gebruik wordt gemaakt van lampen, **flitsapparatuur** en statieven.¹⁴⁷

Bovenstaande regels weergegeven in pictogrammen:

¹⁴⁷ Bestuur Stichting Landgoed Fraylemaborg en directeur M.J. Edzes-Posthumus, *Bezoekvoorwaarden Landgoed Fraylemaborg Slochteren*, gedeponereerd op 19 augustus 2013, <https://fraylemaborg.nl/wp-content/uploads/2017/03/19-08-2013-bezoekvoorwaarden-Stichting-Landgoed-Fraylemaborg.pdf>.

Bijlage 3. Onderwijsactiviteiten

1.a. Genre in de schilderkunst: *trompe l'oeil*

Leerdoelen	Aan het einde van het museumbezoek kun je objecten in <i>trompe l'oeil</i> herkennen. Aan het einde van het museumbezoek kun je de geschiedenis van de Fraeylemaborg samenvatten.
Groepssamenstelling	Hele klas, verdeeld in twee groepen
Duur	60 minuten
Vorbereiding	Ontwerp een korte rondleiding van twintig minuten aan de hand van herinneringen aan het Landgoed Fraeylemaborg. Gebruik hiervoor het boek <i>Toen gewoon, achteraf bijzonder. Herinneringen aan het landgoed Fraeylemaborg, 1920-1970</i> (2015) van Henny van Harten-Boers. Maak een werkblad met daarop een instructie, uitleg over <i>trompe l'oeil</i> en een tabel met vijf kolumnen (eerste kolom: titel objecten; tweede kolom voorstelling; derde kolom: inhoud; vierde kolom: vormgeving; vijfde kolom: materiaal en techniek). Zorg voor voldoende schrijfruimte en geef aan wat er wordt bedoeld met deze termen! Bijvoorbeeld: voorstelling = wat is er te zien?

Werkwijze

- De museumdocent geeft aan de hele klas een korte introductie over de geschiedenis van de Fraeylemaborg in de kleine zaal. Hiervoor kan de animatie worden gebruikt die al in de borg aanwezig is. De introductie duurt ongeveer tien minuten.
- Vervolgens wordt de klas verdeeld in twee groepen. Iedere groep krijgt een andere instructie:
  - Eén groep volgt de museumdocent voor een korte rondleiding waarbij er wordt begonnen in de keuken om te laten zien wat zij zojuist hebben gehoord in de introductie. De rondleiding vindt plaats aan de hand van herinneringen aan het Landgoed Fraeylemaborg.
  - De andere groep krijgt een werkblad met de aanwijzing dat er in de borg drie objecten zijn in *Trompe l'oeil*. Zij gaan zelfstandig op zoek naar deze objecten en noteren wat zij zien van of kunnen bedenken over de voorstelling, inhoud, vormgeving, materiaal en techniek.
    - Op het werkblad staat een uitleg over de techniek *trompe l'oeil*. Om de opdracht gemakkelijker te maken kan er een afbeelding worden toegevoegd van deze objecten.
- Na twintig minuten worden de groepen omgewisseld en krijgt de museumdocent de andere groep om rond te leiden.
- Zijn deze twintig minuten om dan verzameld de klas zich weer in de kleine zaal en wordt het werkblad besproken.

1.b. Vorm en functionaliteit/ verzamelingen naar eigen smaak

Leerdoelen	Aan het einde van het museumbezoek kun je elementen van de vorm onderscheiden van elementen van functionaliteit aan de hand van <i>Turfbak in trompe l'oeil</i> . Aan het einde van het museumbezoek kun je bekritisieren waarom de <i>Turfbak in trompe l'oeil</i> wel of niet in de keuken van de Fraeylemaborg thuishoort.
Groepssamenstelling	Maximaal twintig leerlingen, verdeeld in kleinere groepen

Duur	30 minuten
Vorbereiding	<p>Maak drie soorten kaartjes:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Twintig kaartjes met de naam en afbeelding van een ruimte in de Fraeylemaborg 2. Twintig kaartjes met een object (mogelijk uit de collectie van één van de drie stichtingen) 3. Twintig kaartjes met verschillende geldbedragen <p>Doe van iedere categorie vijf kaartjes in één envelop. Vul vier enveloppen in totaal.</p>

Werkwijze

- De museumdocent laat de leerlingen tien minuten vrij door de borg heen lopen.
- De museumdocent geeft een korte introductie (vijf minuten) over de *Turfbak in trompe l'oeil* in de keuken van de Fraeylemaborg waarbij hij of zij vragen stelt aan de leerlingen over de vorm en de functie van het object.
- De groep wordt in twee/ drie/ vier kleinere groepen verdeeld en iedere groep krijgt één envelop met drie soorten kaartjes: kaartjes met de naam en een afbeelding van een ruimte in de Fraeylemaborg, kaartjes met een object en kaartjes met een geldbedrag.
- De museumdocent geeft de instructie om de objecten te verbinden aan een ruimte en het bedrag erbij te leggen dat je op een veiling zou betalen om dit object te kopen voor deze ruimte. Overleggen is bij deze opdracht van belang.
- De leerlingen gaan met elkaar in gesprek over welke kaartjes zij bij elkaar vinden passen. De museumdocent begeleidt de groepen en stelt vragen waar de leerlingen over na kunnen denken. Bijvoorbeeld: Van wat voor soort materiaal is het object gemaakt? Is dit kostbaar? Is het gemaakt als kunstobject of als gebruiksvoorwerp?
- Om de opdracht te bespreken mag iedere groep één combinatie van kaartjes uitkiezen en toelichten waarom zij deze combinatie hebben gemaakt.
- Als laatst wordt er gezamenlijk gekeken naar de *Turfbak in trompe l'oeil* en besproken of deze wel of niet thuishoort in de keuken van de Fraeylemaborg.

1.c. Ontwerp een (bestaand) object in *trompe l'oeil*

Leerdoelen	<p>Aan het einde van het museumbezoek kun je de techniek van <i>trompe l'oeil</i> gebruiken voor het veranderen van de vorm van een zelfgekozen object.</p> <p>Aan het einde van het museumbezoek kun je een origineel ontwerp maken voor een object in <i>trompe l'oeil</i>.</p>
Groepssamenstelling	Hele klas of deel van de groep
Duur	60 minuten
Vorbereiding	<p>Vraag van tevoren aan de docent of de leerlingen een klein object van huis mee willen nemen waar ze iets anders van mogen maken of zorg voor de aanwezigheid van verschillende kleine objecten (inclusief een aantal reserves). Zet verder de materialen klaar die de leerlingen mogen gebruiken, zoals stiften, lijm, ijzerdraad, verf, etc. Deze werkvorm kan het best plaatsvinden in een ruimte die geschikt is voor een workshop.</p>

Werkwijze

- De museumdocent geeft een korte introductie over *trompe l'oeil* bij de *Turfbak in trompe l'oeil* in de keuken van de Fraeylemaborg.
- De museumdocent geeft aan dat er in de Fraeylemaborg meerdere objecten te vinden zijn die het oog bedriegen, zoals de marmeren trap bij de borgengang en de kunstwerken van Egbert van Driest in de eetkamer. Hij of zij laat de leerlingen vijf minuten door de borg lopen om deze werken te bekijken.

- De leerlingen verzamelen zich in de workshop ruimte.
- De leerlingen krijgen de instructie om de vorm van hun meegenomen/ uitgezochte object te veranderen, zodat er een illusie wordt gecreëerd van het materiaal of van de functie van het object.
  - Eventuele toevoeging: het object dat wordt gecreëerd moet passen in één van de ruimtes van de Fraeylemaborg.
- De leerlingen gaan aan het werk en mogen daarbij gebruik maken van de beschikbare materialen. De museumdocent loopt rond om te begeleiden.
- Als iedereen klaar is, worden de objecten op één tafel gelegd (op een plattegrond van de Fraeylemaborg als de instructie is uitgebreid). Vervolgens worden een paar objecten aangewezen en verteld de maker over zijn beslissingen en/ of proces.

2.a. Muziek aan het hof

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je uitleggen wat een sonnet en een madrigaal is.
Groepssamenstelling	Maximaal twintig leerlingen, verdeeld in kleinere groepen
Duur	30 minuten
Vorbereiding	Maak of zoek vertalingen van vier gedichten uit <i>Les poésies françaises</i> (1663) van Henric Piccardt. De gedichtenbundel is raad te plegen via: https://books.google.nl/books?id=yUS-OsxnKKIC . Maak een werkblad waarop een afbeelding van het originele gedicht staat, de vertaling en ruimte om te schrijven. Ontleed zelf de gedichten, zodat je beschikt over de informatie met betrekking tot vorm en inhoud. Indien leerlingen vragen hebben dan kun je ze een antwoord geven.

Werkwijze

- De museumdocent verteld bij het *Portret van Henric Piccardt* over het leven van de borgheer en zijn verblijf aan het hof van koning Lodewijk XIV. Hij of zij kan benoemen dat Piccardt een *homo universalis* (een veelzijdige man) was die zich graag bezighield met muziek.
- De museumdocent deelt de groep op in twee/ drie/ vier kleinere groepen, geeft deze elk een vertaling van een gedicht van Piccardt en geeft aan dat aan het eind het gedicht kort zal worden gepresenteerd voor de andere groepen.
- De museumdocent instrueert de groepen om de gedichten rustig door te lezen en om na te denken waarover de gedichten gaan. Leerlingen kunnen notities maken bij het gedicht.
- Vervolgens geeft de museumdocent een korte uitleg over het sonnet en het madrigaal waarna hij of zij aan de leerlingen vraagt om het gedicht nogmaals door te nemen, alleen ditmaal te letten op de vorm. Leerlingen kunnen notities maken bij het gedicht.
- De leerlingen presenteren in groepen kort (ongeveer één minuut) het gedicht dat zij hebben besproken. Indien zij het durven, mogen zij het gedicht voordragen.

2.b. Genre in de schilderkunst: het portret

Leerdoelen	Aan het einde van het museumbezoek kun je toelichten waarom de vraag naar portretten groeide in de zeventiende eeuw in Nederland. Aan het einde van het museumbezoek kun je een visuele analyse (kunstbeschuwing) maken van een zeventiende-eeuws portret.
Groepssamenstelling	Maximaal twintig leerlingen, individueel
Duur	30 minuten
Vorbereiding	Maak een werkblad met daarop korte (kijk)opdrachten en een informatieve tekst over portretkunst in de zeventiende eeuw.

Werkwijze

- De leerlingen krijgen van de museumdocent een werkblad met daarop kijkopdrachten en een informatieve tekst over portretkunst in de zeventiende eeuw. Zij voeren deze opdrachten zelfstandig uit. Zij mogen zelf bepalen of zij dit individueel of in tweetallen doen. Er wordt geadviseerd om de opdrachten te maken bij het *Portret van Henric Piccardt* in de bibliotheek van de Fraeylemaborg, maar het kan uiteraard bij ieder zeventiende-eeuws portret.
- De opdrachten bestaan uit:
  - Kijken: twee keer tien¹⁴⁸
    - De leerling kijkt dertig seconden naar het kunstwerk.
    - De leerling schrijft tien woorden op die over het kunstwerk gaan.
    - De leerling kijkt nogmaals naar het kunstwerk, alleen vanuit een andere plaats in de ruimte.
    - Vervolgens schrijft de leerling nog een keer tien woorden op.
  - Kleuren, vormen en lijnen¹⁴⁹
    - De leerling omschrijft de kleuren, vormen en lijnen in detail in drie kolumnen op het werkblad.
    - De leerling kiest een bepaalde kleur, vorm of lijn uit die hij of zij heeft opgemerkt en opgeschreven. Hij of zij beantwoordt de volgende vragen: Welke werking gaat er van dit formele aspect uit? Wat is de functie van deze kleur, vorm of lijn voor het kunstwerk? Hierbij kan er gedacht worden aan:
      - Wat draagt het bij aan de manier waarop het kunstwerk aanvoelt?
      - Wat draagt het bij aan de sfeer van het kunstwerk?
      - Wat draagt het bij aan hoe het kunstwerk eruitziet?
      - Wat draagt het bij aan het verhaal dat het kunstwerk vertelt?
      - Wat draagt het bij aan het idee van het kunstwerk?
    - Dezelfde vragen kunnen ook worden beantwoord voor een ander formeel aspect.
  - De leerling leest vervolgens de informatieve tekst over portretkunst en beantwoordt een aantal vragen over deze tekst.
  - De leerling reflecteert op zijn beschouwing door na te gaan of hij of zij iets opmerkt in het schilderij wat hem of haar nog niet eerder is opgevallen en door te beschrijven of hij of zij nu anders over het werk is gaan denken.

2.c. Fotograferen in portret

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je voorstellingsaspecten uit de portretschilderkunst gebruiken om een portretfoto te maken.
Groepssamenstelling	Hele klas/ maximaal twintig leerlingen, in tweetallen
Duur	30 minuten
Vorbereiding	Zorg dat leerlingen beschikken over een apparaat met camera functie (denk aan een smartphone, tablet of fotocamera). Maak kaders in verschillende kleuren die leerlingen kunnen gebruiken voor het maken van de foto.

¹⁴⁸ Project Zero, "Looking: Ten Times Two," Harvard Graduate School of Education, geraadpleegd op 15 juni 2020, <http://www.pz.harvard.edu/resources/looking-ten-times-two>.

¹⁴⁹ Project Zero, "Colors, Shapes, Lines," Harvard Graduate School of Education, geraadpleegd op 15 juni 2020, <http://www.pz.harvard.edu/resources/colors-shapes-lines>.

Werkwijze

- De museumdocent vertelt over het *Portret van Henric Piccardt* (in de bibliotheek van de Fraeylemaborg) en over de portretkunst in de zeventiende eeuw. Hij of zij stelt daarbij vragen over de voorstelling, inhoud, vormgeving, materiaal en techniek aan de leerlingen.
- De museumdocent geeft de leerlingen de instructie om vrij door de borg te lopen (mocht dit nog niet mogelijk zijn geweest vanwege de groepsgrootte, dan kunnen de leerlingen het *Portret van Henric Piccardt* nu bekijken) en te kijken naar hoe de verschillende personen in de portretten zijn afgebeeld. Hij of zij laat de leerlingen een favoriet portret kiezen.
- Als de leerlingen een portret hebben uitgekozen dat hun aandacht trekt, krijgen zij van de museumdocent een kader (en eventueel andere materialen) die zij kunnen gebruiken om met een andere leerling een portretfoto te maken. De leerlingen mogen zelf kiezen om een portret na te maken of alleen als inspiratie te gebruiken.
- De foto's kunnen direct worden doorgestuurd/ overgezet en een aantal kunnen voor de hele groep worden getoond en besproken. Dit bespreken kan aan de hand van een aantal vragen: Waar heb je deze foto genomen? Wat was jouw inspiratiebron? Enzovoort.

3.a. Franse tuin

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je de kenmerken van een Franse tuin herkennen.
Groepssamenstelling	Maximaal twintig leerlingen
Duur	10 minuten
Vorbereiding	x

Werkwijze

- De museumdocent begint in de grote zaal en laat de leerlingen in stilte naar buiten kijken richting het park.
- Vervolgens begeleidt de museumdocent de leerlingen naar de *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw* van Anco Wigboldus en vraagt een leerling om aan te wijzen waar hij of zij net naar heeft zitten kijken.
- De museumdocent benoemt de onderdelen van het park en vraagt aan de leerling wat hiervan de functie kan zijn.
- Vervolgens geeft de museumdocent de volgende stelling: "Deze reconstructietekening heeft de kunstenaar gemaakt in opdracht van borgheer Evert Jan van der Hoop." Wat zou deze stelling kunnen zeggen over het maakproces van de tekening?
  - Denk daarbij aan: gebruik maken van documentatie, voldoen aan de wensen van de opdrachtgever, het geven van een persoonlijke interpretatie door de kunstenaar.
- De museumdocent kan ter afsluiting aan de leerlingen vragen welke kenmerken van de Franse tuin zij hebben onthouden.

3.b. Reconstrueren van een kamer in de borg

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je door middel van een kort onderzoek een kamer van de Fraeylemaborg reconstrueren, zoals deze was tussen 1920 en 1970 in de vorm van een tekening.
Groepssamenstelling	Hele klas of een deel van de groep, individueel
Duur	60 minuten
Vorbereiding	Verzamel foto's, boeken, teksten en/ of andere bronnen over de ruimtes van de Fraeylemaborg, die leerlingen kunnen gebruiken als naslagwerk.

Werkwijze

- De museumdocent vertelt over de werkwijze van Anco Wigboldus met betrekking tot de *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw* (1938).
- De museumdocent geeft de leerlingen een envelop met foto's van de Fraeylemaborg en van de bewoners tussen 1920 en 170, evenals een aantal boeken of interviews die de leerlingen kunnen gebruiken om na te gaan hoe de ruimtes van de borg eruitzagen.
- De museumdocent geeft de leerlingen de instructie om:
  - Een kijkje te nemen in de ruimtes van de Fraeylemaborg;
  - Een kamer te kiezen die hen interesseren;
  - De foto's en teksten door te nemen;
  - Op basis van de bronnen en de observatie van de ruimte een tekening te maken waarin het interieur wordt gereconstrueerd, zoals deze er tussen 1920 en 1970 uitzag.
- De museumdocent kan ervoor kiezen om de leerlingen de verwerking zelfstandig uit te laten voeren of om deze te begeleiden.
- De tekeningen kunnen worden opgehangen aan een lijn, zodat alle leerlingen erlangs kunnen lopen om de tekeningen te bekijken en de ruimtes kunnen vergelijken.
- Let op: bij deze onderwijsactiviteit gaat het niet om wie de 'mooiste' tekening maakt, maar om hoe de ruimte wordt ingedeeld. Geef dit ook aan bij de leerlingen.
- Extra: pak een tekening van de lijn en ga met de groep naar de kamer die is afgebeeld. Vergelijk hoe het interieur er toen uitzag met hoe de kamer nu is.

3.c. Tekenen in vogelvluchtperspectief

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je een tekening produceren van jouw woonomgeving in vogelvluchtperspectief.
Groepssamenstelling	Hele klas of een deel van de groep
Duur	60 minuten
Vorbereiding	Zorg voor papier, (kleur)potloden, puntenslijper, gum en liniaal. Laat leerlingen foto's meebrengen van hun eigen woonomgeving. Deze werkvorm kan het best plaatsvinden in een ruimte die geschikt is voor een workshop.

Werkwijze

- De museumdocent vertelt dat kunstwerken kunnen worden bekeken vanuit een bepaald standpunt, maar dat de kunstenaar er ook voor kan kiezen om zijn werk te maken in een bepaald standpunt.
  - De museumdocent kan de leerlingen meenemen door een aantal ruimtes en laten zien vanuit welk standpunt zij naar een kunstwerk kunnen kijken, bijvoorbeeld door op de grond te gaan zitten, naar beneden te kijken of op ooghoogte naar een werk dat aan de wand hangt. Het is belangrijk dat de museumdocent het standpunt benoemt, bijvoorbeeld kikker/ kikvorsperspectief, neutraal/ ooghoogte of vogel/ vogelvluchtperspectief.
  - De museumdocent kan ook laten zien hoe een kunstenaar gebruik maakt van een bepaald standpunt. Eindig de korte rondleiding bij de *Reconstructietekening van de Fraeylemaborg in de 18^e eeuw* (1938) van Anco Wigboldus.
- De museumdocent neemt de leerlingen mee naar een ruimte waarin getekend kan worden.
- De museumdocent geeft de leerlingen de instructie om hun eigen woonomgeving in vogelvluchtperspectief te tekenen aan de hand van de foto's die zij hebben meegenomen. Aan de leerlingen wordt gevraagd om hun verbeelding te gebruiken. Hoe zou hun woonomgeving er van boven uitzien? Is er veel natuur? Hoe teken je bomen van de bovenkant? De tekening van Wigboldus dient daarbij als inspiratiebron.

- De tekeningen kunnen vervolgens kort gepresenteerd worden.

4.a. Optica

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je uitleggen hoe een object kan worden waargenomen als groen en spiegelend.
Groepssamenstelling	Hele klas of een deel van de groep, verdeeld in twee groepen
Duur	30 minuten
Vorbereiding	Zorg voor 3D-brillen (uit de bioscoop), spiegels (of gebruik die in de borg) en metalen lepels. Print de werkbladen en antwoordbladen 'Spiegel in 3D' en 'Lepel kijken' uit.

Werkwijze

- De museumdocent verdeelt de groep leerlingen in twee groepen en geeft de ene groep een aantal 3D-brillen, een paar spiegels en het werkblad 'Spiegel in 3D' en de andere groep een aantal metalen lepels en het werkblad 'Lepel kijken'.
- Als de leerlingen de stappen op het werkblad hebben doorlopen, kunnen zij een antwoordblad pakken en hun antwoorden nakijken.
- Als de leerlingen klaar zijn, kunnen de materialen worden omgeruild en gaan de leerlingen aan de slag met het andere werkblad.
- Na afloop van de proeven kan de museumdocent vertellen over de vormgeving van de *Groene glazen bol*.

4.b. Bijgeloof

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je beoordelen of de <i>Groene glazen bol</i> heksen afschrikt of boze geesten weghoudt aan de hand van verhalen over heksen.
Groepssamenstelling	Maximaal twintig leerlingen, verdeeld in kleinere groepen
Duur	20 minuten
Vorbereiding	Zorg voor korte verhalen over heksen (maximaal ½ A4 per verhaal).

Werkwijze

- De museumdocent geeft de leerlingen de instructie om over de *Groene glazen bol* een nieuwskop te bedenken waarin de essentie van het kunstwerk wordt vastgelegd. Met andere woorden worden de leerlingen gestimuleerd om na te denken over de essentie van het kunstwerk. Wat stelt het voor? Waarvan is het gemaakt? Waarvoor wordt het gebruikt?
- Vervolgens vertelt de museumdocent over de functies van de *Groene glazen bol* en laat zij een paar leerlingen een kort verhaal voor lezen over heksen.
- Daarna geeft de museumdocent de leerlingen de stelling: "De *Groene glazen bol* schrikt heksen af en houdt boze geesten weg." Hij of zij laat de leerlingen een positie innemen: voor of tegen de stelling en vraagt hen hun keuze te onderbouwen.

4.c. Maken van een spiegel

Leerdoel	Aan het einde van het museumbezoek kun je zelf een spiegel produceren met onder andere glas en reflecterende verf.
Groepssamenstelling	Hele klas of een deel van de groep
Duur	60 minuten
Vorbereiding	Zorg voor fotolijstjes met een glazen paneel, ontsmettingsalcohol, spiegel-effect spray en een geventileerde ruimte om in te werken (dit kan in de buitenlucht). Maak een werkblad met een stappenplan. Tip: gebruik de

	stappen en afbeeldingen van “How to Make a Mirror” van WikiHow (https://www.wikihow.com/Make-a-Mirror).
--	---

Werkwijze

- De museumdocent geeft een korte introductie over de spiegels in de Fraeylemaborg of over de *Groene glazen bol*.
- De museumdocent geeft leerlingen de instructie om zelf een spiegel te maken. (Variatie: maak een verweerde spiegel of een spiegel met een spookachtige afbeelding.)
  - Om een spiegel te maken krijgen de leerlingen een fotolijst met een glazen paneel. Het glas wordt uit het lijstje gehaald en grondig schoon gemaakt met ontsmettingsalcohol. Let op dat leerlingen hiermee voorzichtig omgaan. Vervolgens wordt het paneel in gesprayd met spiegel-effect verf. Het is verstandig om dunne lagen aan te brengen en deze tussentijds goed te laten drogen. Als laatst wordt het paneel teruggeplaatst in de lijst en is de spiegel klaar.
- Tip: tijdens het wachten kunnen leerlingen een andere onderwijsactiviteit doen in de borg.
- Bespreek met de leerlingen of een spiegel beoordeeld kan worden als een kunstwerk of als een vorm van ambacht.

Bijlage 4. Spiegel in 3D

Werkblad 'Spiegel in 3D'

© 2004–2020 proefjes.nl

Met een 3D-bril kun je diepte zien tijdens een speciale 3D-film. Soms lijkt het alsof er dingen uit de film op je afkomen. Wat zie je als je met een 3D-bril op in een spiegel kijkt?

Wat heb je nodig?

- 3D-bril uit de bioscoop
- Spiegel
- Jezelf

Wat ga je doen?

Stap 1: Zet de 3D-bril op.

Vraag 1. Wat denk je dat er gebeurt als je met de 3D-bril op in de spiegel kijkt?

Stap 2: Kijk met de 3D-bril op in de spiegel.

Stap 3: Houd je linkeroog dicht.

Stap 4: Kijk met alleen je rechteroog in de spiegel.

Stap 5: Houd je rechteroog dicht.

Stap 6: Kijk met alleen je linkeroog in de spiegel

Vraag 2. Wat is er gebeurd?

Vraag 3. Hoe denk je dat dit komt?

Vraag 1:

Alle antwoorden zijn goed, als je hebt opgeschreven wat je dacht dat er zou gebeuren.

Vraag 2:

Als je met een 3D-bril op in de spiegel kijkt, dan kun je niet goed met beide ogen door beide glazen kijken. Met alleen je linkeroog kun je goed door het rechterglas kijken, maar het linkerglas is donker. En omgekeerd: met alleen je rechteroog kun je goed door het linkerglas kijken, maar dan is het rechterglas donker.

Vraag 3:

Alle antwoorden zijn goed, als je hebt opgeschreven hoe je denkt dat dit komt.

Uitleg:

Je kunt alleen zien als er licht in je ogen komt. De glazen van een 3D-bril laten een deel van het licht door en houden een deel van het licht tegen. Het licht dat door het linkerglas gaat kan niet door het rechterglas en omgekeerd. De spiegel draait dit effect om, zodat het licht niet meer door hetzelfde glas kan. Je kunt daardoor met je linkeroog niet door het linkerglas in het spiegelbeeld kijken maar wel door het rechterglas in het spiegelbeeld. Voor je rechteroog is het precies omgekeerd.

Extra uitleg:

Je linkeroog en je rechteroog zitten niet precies op dezelfde plek. Daardoor kijk je met je linkeroog net een beetje anders tegen de dingen aan dan met je rechteroog. Je hersenen combineren de informatie van je twee ogen tot één beeld met diepte. Als je maar met één oog zou kijken, dan zou je die diepte niet zien.

Een 3D-film bestaat uit beelden voor je linkeroog en beelden voor je rechteroog. Zonder een 3D-bril op ziet een 3D-film er heel onduidelijk uit, omdat je allebei de beelden met allebei je ogen ziet. De glazen van een 3D-bril zijn speciale filters. Het linkerglas laat de beelden voor het linkeroog door en houdt de beelden voor het rechteroog tegen. Het rechterglas doet precies het omgekeerde.

Licht dat door het ene glas komt, kan nog wel door hetzelfde glas maar niet meer door het andere glas. Een spiegelt keer dit effect om. Het licht dat door het ene glas komt en dat wordt gespiegeld, kan niet meer door hetzelfde glas, maar alleen nog door het andere glas. Als je met een 3D-bril op in de spiegel kijkt, kun je daardoor met je linkeroog alleen door het rechterglas van je spiegelbeeld kijken en met je rechteroog alleen door het linkerglas van je spiegelbeeld.

Bijlage 5. Lepel kijken

Werkblad 'Lepel kijken'
© 2004–2020 proefjes.nl

Met een lepel kun je eten, maar je kunt er nog meer mee. Kijk maar eens in een metalen lepel, wat zie je?

Wat heb je nodig?

- Metalen lepel
- 10 minuten

Wat ga je doen?

Stap 1: Houd de lepel in je hand en voor je gezicht

Stap 2: Kijk naar de bolle kant van de lepel

Vraag 1. Wat zie je?

Vraag 2. Wat denk je dat je ziet als je naar de holle kant van de lepel kijkt?

Stap 3: kijk naar de holle kant van de lepel

Vraag 3. Wat zie je nu?

Stap 4: Kijk opnieuw naar de holle kant van de lepel

Stap 5: Steek je rechter arm omhoog

Vraag 4. Wat zie je deze keer?

Vraag 5. Hoe denk je dat dit komt?

Vraag 1:

Je ziet jezelf, maar een beetje vervormd. Dat wat in het midden zit, ziet er groter uit. Waarschijnlijk is dat je neus.

Vraag 2:

Alle antwoorden zijn goed, als je hebt opgeschreven wat je dacht dat je zou zien. Ook als je uiteindelijk iets anders hebt gezien.

Vraag 3:

Je ziet jezelf weer een beetje vervormd en op zijn kop.

Vraag 4:

Het spiegelbeeld staat op zijn kop en beweegt zijn arm. Als jij je rechterarm omhoog beweegt, dan beweegt de arm aan de linkerkant van het spiegelbeeld omlaag.

Vraag 5:

Alle antwoorden zijn goed als je hebt opgeschreven hoe je denkt dat het komt.

Uitleg:

De lepel werkt als een spiegel die het beeld vervormt. Aan de ene kant is de lepel een bolle spiegel en daarin zie je jezelf rechtop. Aan de andere kant is de lepel een holle spiegel en daarin zie je jezelf op zijn kop. Dat komt doordat een holle spiegel de lichtstralen zo weerkaatst dat ze elkaar kruisen. Het resultaat is: onder en boven zijn omgekeerd; links en rechts zijn omgekeerd.

Extra uitleg:

Als het metaal van de lepel een beetje glad is, dan weerkaatst het licht als een spiegel. Een vlakke spiegel zou het licht recht weerkaatsen. Daarom zie je je spiegelbeeld in een vlakke spiegel niet vervormd.

Door de vorm van de lepel is het geen gewone spiegel. De bolle kant van de lepel is een bolle spiegel en die weerkaatst het licht een beetje alle kanten op. Het licht divergeert en het spiegelbeeld is daarom vervormd. Het beeld is in het midden groter of dikker dan daaromheen. Zo kan het lijken alsof je een grote dikke neus hebt gekregen.

De holle kant van de lepel is een holle spiegel en die weerkaatst het licht naar een punt vlak voor de spiegel. Het licht convergeert naar dit brandpunt. Tussen het brandpunt en de spiegel staat het beeld nog rechtop. Na het brandpunt, waar je bij dit proefje kijkt, staat het beeld op zijn kop. In het brandpunt zijn boven–onder en links–rechts omgekeerd.